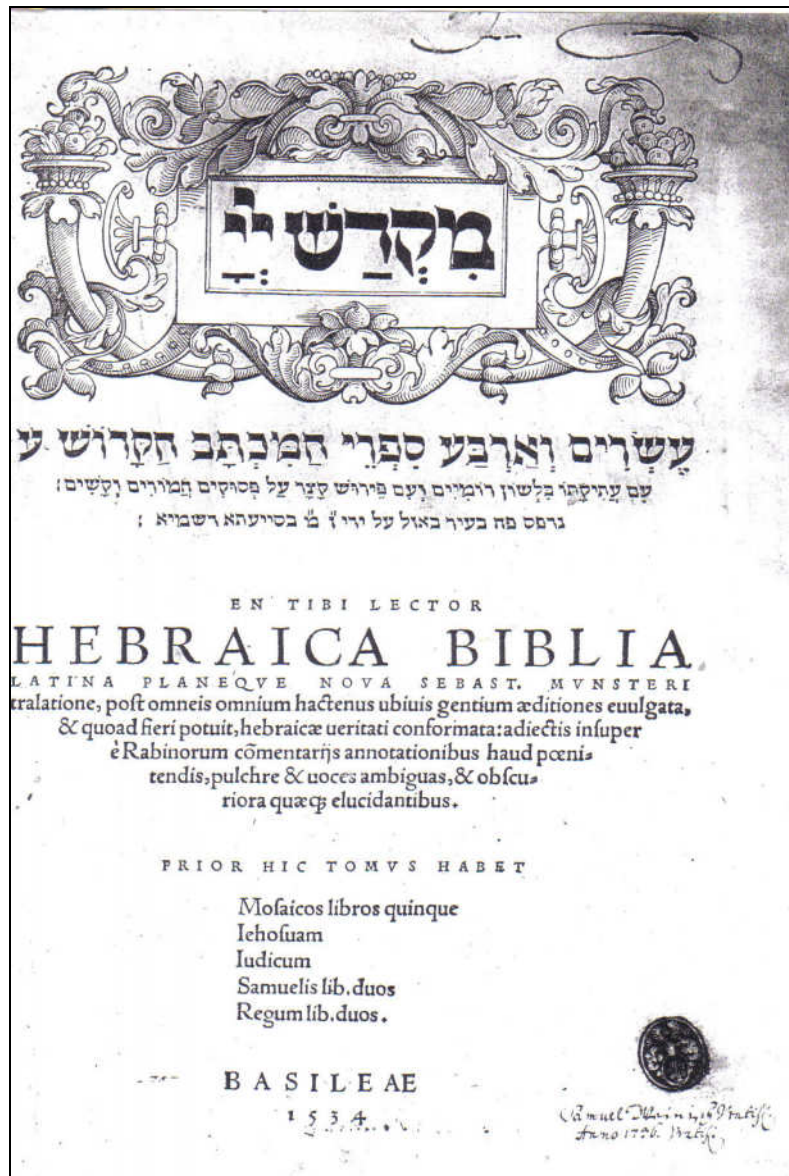

Dán Róbert

*Fejezetek a nyomtatott héber könyv
történetéből Magyarországon*

JORDAN-ATLANTI

Budapest

2010

Dán Róbert (1936-1986)

© Dán Gábor, 2006

© Frank Dénes Dániel, 2006

© Jordan Euro-Atlanti Kiadó 2006

Jordan Euro-Atlanti Kiadó

Budapest, I. Batthyány u. 65. 1012.

Felelős Kiadó: Jordán Eszter (1942-2008)

Borítóterv: Jordán Eszter

Typográfia: Jordan-Atlanti

jordaneuro@freemail.hu

eszterjordan@yahoo.com

Telefon (+36-1) 7871799

A kötetet szerkesztette, válogatta, bibliográfia, jegyzetek, utószó

Frank Dénes Dániel

Szaklektor:

Bacher Manó

Az először borítón:

Münster, Sebastian: Biblia Hebraica. Basilea, 1534.

ISBN 978-963-06-9332-5

PRINTED IN HUNGARY

TARTALOM

Bevezetés

Értelmezési keretek

A nyomtatott héber könyv Közép-Kelet Európában

A nyomtatott héber könyv Magyarországon

A pozsonyi héber nyomda

Héber hungaricák a XVI-XVII. századból

Újabb adatok a sárospataki nyomda történetéhez

Péchi Simon két könyvbejegyzése

Adalékok a magyarországi héber nyomdahelyek bibliográfiájához a Kirjath Sepher-ben

A héber hungarika-könyvek Zedner-féle katalógusa a British Múzeum könyvtárában

Hungarika az oxfordi Bodleianában

A budai Egyetemi Nyomda

A budai Egyetemi Nyomda Hebraica bibliográfiája (1814-1875)

Jegyzetek

A 16-17. századi héber nyomdák összegző strukturális elemzése

Egy reneszánsz-kutató „könyvvadász” professzor öröksége

Dán Róbert irodalmi munkássága

Rövidítésjegyzék

Bevezetés

Az egyetemes könyvtörténet a könyvnyomtatás felfedezésétől (1440) a XVI. század első évéig nyomtatott könyveket ősnymtatványoknak nevezi. A héber nyomtatott könyv története is az ősnymtatványok idejére nyúlik vissza. A kelet-európai zsidóság irodalmi hagyományának kollektív történelmi emlékezete mindig is „szent”, illetve „isteni” jelzővel illette a nyomdai művészetet, mindenek fölé helyezve ezt a mesterséget. Az első könyveket szükségszerűen a zsinagógák látogatói számára, valamint az iskolai nebulók („yesiva”) szükségleteinek kielégítésére készítette a szakértő, közösséget irányító – s így legitim döntéshozatali joggal bíró – vezetőség (rabbinátus, Szanhedrin).

Ha a legrégebbi héber nyomdák után kutatunk, a genezis mindenképpen Olaszországban keresendő (1475, Reggio i Piave di Sacco-ban). Ezzel egyidejűleg Spanyolországban és Portugáliában is jól dokumentált az orientális kiadói tevékenység. De a keletkezési helyek szinkronitása mellett a zsidó nyomdászat legmeghatározóbb központja mégis Olaszország lett, ahol mindenek előtt a Sonzino család szerzett nagy érdemeket a nyomdai művészet tökéletesítésében: a művészi igényeket kielégítő esztétikai élményszámba menő betűrajzolással, illetve az egyéni nyomdai karakter-rendszer kialakításával, s legfőképp a Biblia és a Talmud szövegének rögzítésével.

Az első héber nyomdát Közép-Európában is egy olasz nyomdász nyitotta, név szerint Gerson ben Salamon ha-Kohen, történt mindez Prága városában. Nagyon hosszú ideig ez a nyomda látta el a német, de legfőképp a lengyel zsidókat, mivel Gerson ben Salamon a lengyel rituálé szerinti (askenázi) imakönyveket nyomtatott. 1530-ban az egyik lengyel nyomdász, név szerint Chaim Schwarz áttelepült Oleśnicá-ba (Szilézia), ahol még ebben az évben július huszadikán befejezte a Pięcioksięqu (Mózes öt könyve, a Tóra) nyomtatását. Nem sokkal ezután elhagyta Sziléziát, és Augsburgba költözött: csak néhány év múlva tért vissza, mégpedig Lublinba, természetesen hogy itt is nyomdát alapítson. Az ő kezdeményezése másokat is rendkívüli módon inspirált: itt elsősorban a Halicz-fivérekre gondolunk, akik 1534-ben Krakkóban (az akkori fővárosban) alapítottak nyomdát.

De akkor mi történt Magyarországon?

Értelmezési keretek

A magyarországi héber betűs hebraica kiadványok száma meghaladja a 10000 tételt. E héber betűs anyag bibliográfiai feltárása speciális nyelvtudást, és nem egy esetben héber irodalmi és vallástörténeti ismereteket is kíván. Ezzel magyarázható, hogy nagy bibliográfusaink (Petrik¹, Szinnyei², Gulyás³) munkáiban is csak olyan hebraicákat találunk, amely latin betűs címlapot, vagy utalást tartalmaznak. Az ily szélesebb körök számára is érthető anyag száma azonban elenyészően csekély. Ismert könyvészeink e hiányosságának talán másik oka az lehet, hogy a legnagyobb részt vallásos tárgyú kiadványok nem kerültek a világi könyvkereskedelem vérkeringésébe. A nyomdák pedig csak imitt-amott tettek eleget a kötelespéldány-törvény ide vonatkozó rendelkezésének.⁴

Mint tudományos igény már a második világháború előtti években felmerült, hogy összeállítsák a magyarországi héber irodalom illetve a vallásos kiadványok bibliográfiáját. N. Ben-Menáchem a „Mészifrut Jisráél b’Hungárija” c. munkájának előszavában így nyilatkozik: „A magyarországi héber könyvészet ismeretlen terület irodalmunk történetében. Ezért tanárom és mesterem, Áháron Freiman a Mainz melletti Frankfurtban 1930-ban igencsak biztatott, hogy szenteljem időmet ezen irodalom pontos lajstromozására.” Indoklásul azt hozták fel, hogy az idő sodrában a könyveknek még a nyomai is elveszhetnek, amennyiben ez a rendszerező munka nem történik meg.” Ez a feltevés sajnos indokoltnak bizonyult, mert a náci pusztítás a könyveket sem kímélte. Sajnos elég későn indult meg a második világháború után a megmaradt folyóiratok és régi könyvjegyzékek alapján a világ hebraica anyagának bibliográfiai feltárása. Az alábbiakban ismertetésre kerülő bibliográfiai munkálatok oroszánrészt izraeli és amerikai kutatók végezték. Ez azzal magyarázható, hogy a világháború után a megmaradt héber könyvek ebbe a két országba áramlottak a legnagyobb mennyiségben. Ch. B. Freidberg munkája összesítő kísérlete az ezidáig bárhol a világon héber betűkkel közölt nyomtatványok bibliográfiájának.⁵ Egyébként dicséretes fáradozása sikerrel járt annak ellenére, hogy magán viseli az úttörő kezdeményezés kisebb-nagyobb hibáit. A Bét Éked Sepharim héber

---

¹ Petrik Géza, Magyar könyvészet, 1860-1875. Budapest. 1885.; uő. Magyar könyvészet 1866-1900. I-II. Budapest. 1908-1913. Petrik Géza, Magyarország bibliographiája. Bibliographia Hungariae, 1712-1860. I-IV. Budapest, 1888-1892.

² Szinnyei József, Magyar írók élete és munkái. I-XIV. Bp. 1891-1914 (reprint: Budapest. 1980-1981).

³ Gulyás Pál, A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. És XVI. században. Budapest. 1931.

⁴ Sipos Anna Magdolna, Törvényről törvényre. Könyvtári Figyelő. 2006/1. 59-95. p.; Voit Krisztina, Könyv és könyvtár a magyar társadalom életében 1849-től 1945-ig. (sajtó alá rend., vál., bevez.). 1970.; Voit Krisztina, A művelődés irányításának szervei, politikai és történeti tapasztalatai 1867-1950. = Közművelődési kutatások, 1985. 11-28. p.

⁵ Freidberg, Ch. B.: Bét Éked Sepharim. Tel-Aviv. 1951-1956. I-IV. kötet. 340; 780; 1048; 1420. pp.

betűrendes rendszerében cím szerint adja anyagát. Megbízható címleírásaival, pontos mutatóival komoly segítséget nyújt a kutatóknak. Vonatkozik ez különösen a 16-18. század anyagára. A 19. és a 20. század nagy könyvtermésével azonban nem tud teljes sikerrel megbirkózni, így a hungarica anyag is meglehetősen hiányos. Ezért sok mű hiányzik ebből az egyébként értékes bibliográfiából.

A magyarországi hebraica bibliográfiájának egy jelentős részfeladatát a jeruzsálemi Hebrew University bibliográfiai folyóirata, a Kirjat Sepher oldotta meg, amikor öt folytatásban közétette a „Héber nyomda Magyarországon”, majd a „Héber nyomda Erdélyben” című cikksorozatot.⁶ A sorozat munkatársai N. Ben-Menachem, P. J. Kohn és Ch. Liebermann. E szerzők öt magyarországi város: Ungvár,⁷ Munkács,⁸ Paks,⁹ Pozsony,¹⁰ és Felsővisó¹¹ megközelítően teljes hebraica bibliográfiáját közlik. Az erdélyi nyomdával foglalkozó sorozat eddig a színvonaljai¹² és szatmári¹³ héber nyomtatványokat ismertette. E bibliográfiák a nyomdászat-történetnél használt formát követik, nevezetesen időrendben és ezen belül a héber betűrend sorrendjében (nem szerzős betűrendben), cím szerint tárják fel anyagukat. A kiegészítésekkel együtt a fent említett városok bibliográfiája eddigi ismereteink szerint csaknem teljesnek tekinthető. A szerzők az egyes fejezetek bevezetésével a tárgyal helységek nyomdatörténetét is közlik. Ezek a rövid tanulmányok értékes adatokat tartalmaznak nyomdatörténetünk csaknem feltáratlan területéről. Az egyes cikkeket szerző- és cím-mutató egészíti ki.

A fentiekben említett egyik jeles magyar születésű izraeli bibliográfus (N. Ben Menachem) önálló kötetében, amely a „Magyarországi héber irodalomból”¹⁴ címet viseli, külön fejezetet szentel a máramarosszigeti héber nyomdák bibliográfiájának. A bő annotációval ellátott tételek a Kirjath Sepher már említett rendszerében követik egymást. A gyűjtés irodalom- és tudománytörténeti szempontból egyaránt forrásmunkának számít, mert a szigeti nyomdában nyomtatott műveken kívül azok szerzőiről is találunk rövid életrajzot. A szigeti nyomdák történetével foglalkozó fejezet feltárja azok részletes történetét 1944-ig.

---

⁶ Részletes ismertetését lásd: Magyar Könyvszemle. 1962. 1. sz.

⁷ Kirjath Sepher, Vol. XXIV. 1948. No. 3-4. 276-280. l.; Vol. XXV. 1949. No. 3. 231. l.; Vol. XXVII. 1951. No. 1. 115-116. l.

⁸ u.o. Vol. XXV. 1949. No. 3. 206-228. l.; Vol. XXVII. 1951. No. 2-3. 261-279. l.; Vol. XXVII. 1951. No. 4. 382-388. l.; Vol. XXVI. 1950. No. 2-3. 201-215. l.; Vol. XXVI. 1950. No. 1. 111-112. l.

⁹ u.o. Vol. XXVIII. 1952. No. 2-3. 242-250. l.; Vol. XXXIII. 1955. No. 3-4. 426-433. l.

¹⁰ u.o. 1956. No. 2. 239-251. l.; 1958. No. 4. 529-531. l.

¹¹ u.o. 1956. No. 1. 93-96. l.

¹² u.o. 1958. no. 3. 386-403. l.; 1959. No. 3. 263-264. l.

¹³ u.o. 1959. No. 4. 499-512. l.; 1959. No. 1. 98-108. l.

¹⁴ Ben-Menachem Naftáli: Mészifrut Jisráél b'Hungárijá. Jeruzsálem. 1958. 100-287. l.

Bibliográfia jellegű a kiadvány a témában J. J. Greenwald munkája,¹⁵ amely magyarul „A zsidók Magyarországon” címet viselné. A szerző a magyar születésű és héber vagy jiddis nyelven írt szerzők életrajzát és műveik bibliográfiáját adja mintaszerű, pontos jegyzetekkel. A könyvmutató alapján megállapíthatóak a Magyarországon nyomott munkák. Sajnálatos, hogy e fontos kézikönyv anyaga csupán az 1420-1840-es évek közé eső időszakra terjed ki.

Hasonló természetű bibliográfiai összeállítás a Pakson 1913-ban megjelent munka, amelynek a szerzője Schwartz Zsigmond.¹⁶ A háromkötetes mű első két kötetében a magyarországi szerzők életrajzát adja betűrendben. A harmadik kötet a kiadványokkal foglalkozik. Kiegészítés és jegyzet is megjelent hozzá.¹⁷

Sajátos áttekintési szempontot választott A. Yaary¹⁸ bibliográfiai összeállításához. A szerző a hággádának (húsvétesti szertartáskönyv) különböző kiadásait gyűjtötte össze kötetében. Természetesen itt a hungarica-anyag is képviselve van.

A múlt század végén és a 20. század elején jelentős héber és jiddis nyelvű folyóirat-kiadás volt Magyarországon. A bibliográfiák közlik az illető város vagy nyomda kiadványai között ezeket is, de részletes ismertetésükre ott nem kerül sor. E hiányt pótolta N. Katzburg „Héber folyóiratok Magyarországon” és J. J. Hácóhén „Hetven év vallási folyóiratai Erdélyben” című tanulmánya. A fentiek az Áreset évkönyv első kötetében láttak napvilágot.¹⁹ A szerzők részletesen foglalkoznak a folyóiratok tartalmával, érdeklődési körével, szerkesztőivel és munkatársaival. Hasonló jellegű a „Die Juden und die jüdischen Zeitungen in Ungarn” című tanulmány, melynek szerzője Z. Spirn.²⁰

A hebraica bibliográfiáit másodfokon egy magyar származású kutató, S. S. Shunami állította össze.²¹ Anyagát szakcsoportokra rendezve adja közzé. Kitűzött céljának dicséretesen tesz eleget, de a kötet ma már több vonatkozásban meghaladottnak tekinthető.

A bibliográfiák eddigi felsorolása természetesen nem a teljes anyagot adja. Csupán tájékoztatást kíván nyújtani a jelentősebb magyar vonatkozású hebraica bibliográfiákról. Ezen kívül még sok könyvkereskedői katalógus, könyvjegyzék, rejtett bibliográfia ismeretes.

---

¹⁵ Greenwald Juda Jekutuél: Há-J’hudim b’Hungárijá. Vác, 1913. Könyvmutatója 11-14. l.

¹⁶ Schwartz Zsigmond: Sém hagdolim mé erec Hágár. Paks [Munkács-Kisvárd] 1913-[15]. 5 lev. 7-138, 8. l. 4 lev. 104, 2, 80. l.

¹⁷ Kuntrosz Áháron, Mészifré Sem Hagdolim méErec Hágár... Hágáhot v’háárot... Kleinvárdein. 1918. 20. l.

¹⁸ Yaary Abraham: Bibliography of the Passover Haggada from the earliest printed edition to 1960. Jerusalem, 1960. XXIX. 207, XX., XXI., 12. l.

¹⁹ Áreset I. Ed. N. Ben-Menachem – J. Raphael: Jerusalem. 1958. 512. p. pm. lásd Magyar Könyvszemle, 1960. 3. szám.

²⁰ Zukunoff, 1923. 28. kötet, 309-312. l.

²¹ Shunami, Slomo: Bibliography of Jewish Bibliographies. Jerusalem, 1936. IX., 399, IX. p.

A nyomtatott héber könyv Közép-Kelet Európában

A Halicz-ok 1534-ben hozták létre az első héber nyomdát Lengyelországban, Krakkó Kazimierz negyedében. Az alapítók pedig Sámuel, Aser, és Eljakim voltak – a Halics-i Chaim, vagyis Chaim z Halicz fiai. A nyomda első működési évében két művet adtak ki. Az egyik egy rituális kódex volt,²² „Szaarej Dura” címmel. Ennek a második kiadása a Varsói Zsidó Kolóniához fűződik, és az 1587-es esztendőhöz. A nyomda alapításának évében kiadtak még egy jiddis-német szótárt a Tojróhoz, vagyis Mózes öt könyvéhez (πεντατευκος), „Szefer Anczel” címmel. A továbbiakban a nyomda az alábbi munkákat jelentette meg: Jakob ben Aser rituális kódexét („Turim” címmel); egy „Mahzort” (imakönyv), egy elégiás kötetet („Szelichot”), és egy különböző dalokat tartalmazó énekeskönyvet („Zmirot”). Szintén a Halicz-fivérek nyomdája adta ki Salom Szachna lublini rabbi könyvét, a Księga decyzyj-t.²³

Az aposztata testvérek

1537 márciusában a három Halicz fivér unokatestvérükkel egyetemben áttérnek a katolikus hitre, feltehetően Gamrat püspök ösztönzésére, aki a későbbiek folyamán jelentősen támogatta a nyomdász testvéreket. A megkeresztelkedett zsidók Európa története során és még a német császári birodalomban is magas álláshoz jutottak mind az igazgatásban, az iparban, és az egyházban,²⁴ de ezt mindenkor kettőzött odaadással, szorgalommal, és kemény önmehtagadással kellett igazolniuk. Csak akkor engedték oda őket, ha magatartásukkal hallgatólagosan elfogadták és megerősítették a többi zsidóra kimondott ítéletet: ez is a kikeresztelkedés értelme.²⁵ Két olyan történeti vonatkozása van ennek a fenoménának, ami tradicionálisan kapcsolódik ehhez a jelenséghez: az egyik Marranos; a másik pedig az olyan zsidók, akik a kereszténységből tértek át. A formális a kategória a született zsidót foglalja magába („yehudi”), aki valamilyen történelmi szükségszerűség miatt látszatra vallást cserélt; majd később azokat a prozelitákat jelölte, akik teljesen befogadták a zsidó hitet.²⁶ A laodiceai-zsinat 364. évi ülése „zsidózó” (judaizare) eretnekségnek nyilvánította a szombat ünneplését.

²² Bodleiane nr. 5341. Librorum Hebraicum in Bibliotheca Bodleiana.

²³ Helye: Umicum, British M. Col. Hebr. 695. p.

²⁴ Pablo Christiani is zsidónak született, akinek négy napos vitája volt Barcelonában a királyi udvar előtt (I. Jakab parancsára) a Rámbánnal (R. Mose ben Nachman, Nachmanides) 1263-ban; melynek kivonata 1642-ben jelent meg; vagy vegyük a szintén zsidó származású Pfefferkornnak az esetét Mainzban, I. Miksa alatt, Reuchlin Jánossal. In: Waldappel József: Egy talmudi hely szerepe..., IMIT Évk. Bp. 1940. 93-115. old., különösen 99. ill., 101. old.

²⁵ Horkheimer-Adorno: A felvilágosodás dialektikája. Gondolat. Atlantisz. Medvetánc. Bp. 1990. 208. old. id.

²⁶ Arnon Abraham ben Abraham, A comprehensive Bibliography on Proselytes and Proselytism. Tel-Aviv. 1969., Conversion to Judaism: a history and analysis, ed. D. M. Einhorn, New York. 1965. 104-111. old.

A középkorban rengeteg szerző volt, aki úgy gondolta, hogy a legfőbb dolga a „judaizálók” különböző manifesztációinak leleplezése. Chindaswinth, Arabanus Maurus, Sevillai Izidor, és mások elkötelezett értekezéseket szenteltek a „judaizáló” eretnekség eltérő formáinak cáfolatára. Így a Haliczok kitérésben jelentős szerepet játszott a társadalomtörténeti háttér: ez az időszak különösen kedvezőtlen volt a zsidók számára, melyet híven szemléltet Kalarzyna Weiglowska megégetése a Krakkói piactéren. Visszatérve a kitértekre, Sámuelből Páwel lett, Áserből Andrzej, és Eljakimból Jan a keresztségben. A hitehagyás teljesen felborította a nyomda üzletvitelét, mivel ugyan a fiúk továbbra is héber könyveket akartak nyomtatni, de a zsidók már nem vásároltak náluk, és régi tartozásaikat sem fizették ki nekik. Ezért I. Zsigmond és a régi pártfogó, Gamrat püspök védelmébe vette a fivéreket. Zsigmond király dekrétumokban tiltotta meg a zsidóknak, hogy máshol vásároljanak könyveket – a Halics fivérek privilégiumát erősítve. A nyomdán sajnos ez sem segített, mivel a piac ellenállt: így a fivérek kénytelenek voltak az egész nyomdát a raktárral eladni (Zsigmond segítségével) három zsidó egyházközségnek, melyek a Krakkói, a Poznani, és a Lwoni gyülekezetet képviselték. Így cserélt gazdát a nyomda és a könyvesbolt 1600 lengyel arany ellenében. Egyébként a könyvraktár 3350 kötetet tartalmazott; és a vásárlók három évig, egyenlő részletekben törlesztettek.

Az első szisztematikus leltár és katalógus-rendszer

A nyomda eladásának bonyolításakor a közvetítő Zsigmond kinevezett egy „királyi” bizottságot, hogy készítsenek leltárt. Mindez 1539-ben történt, és ez volt a világ bármely héber nyomdájának legeslegelső leltára, ahol példányszámot is feltüntettek. Vessünk egy pillantást erre a katalógus-jegyzékre:

1. Machzorim 800 db.
2. Selichot 850 db.
3. Turim, Jacobi ben Aser 500 db.
4. Jocerot 400 db.
5. Minhagim 500 db.
6. Zmirot (nagyobb formátum) 200 db.
7. Zmirot (kisebb formátum) 300 db.

Hogy mi lett a sorsa ezeknek a könyveknek? Eladták, vagy esetleg elégették őket? – nem tudjuk. Mégis, szerencsére néhány unicum megmaradt, mint például a Machzoruk második kötete, ami megtalálható Schokken magánkönyvtárában (Zwickau). A Turim második kötete köztudottan a Frankfurter városi könyvtárban leledzik, és ennek még egy plusz példánya az

Oxfordi Egyetemi Könyvtárában pihen. A fent említett leltárban olyan művek is szerepelnek, amelyeket a fivérek már áttérésük után nyomtattak, vagy legalábbis akkor fejeztek be, amikor már Jan (sic) Halicz volt a tulajdonos. Jan, aki megkísérelte talpra állítani a hanyatló céget, kiadva a Machzor második kötetét.

Jan vagy Pawet?

Mint tudjuk, Jan-nak nem sikerült talpra állítania a céget. A nyomtatáshoz használt betűkészletet átadta Pawet testvérének, aki már – okulva az előzményekből – egy latin nyomdát alapított. Pawet 1540-ben kiadott tizegynéhány kisebb művet és brosúrát, majd 1548-ban Franciszek Stankar héber nyelvtanát,²⁷ melyet Maciejowski püspök költségén nyomtattak. A kérdés csak az, hogy Jan vagy Pawel? Melyik Halicz tevékenykedett nyomdászként 1540-től? Vagy mindkettő? Tudjuk, hogy Pawet még 1561-ben is hirdette magát. Mindenesetre az 1540-es esztendő után az általuk kiadott nyomtatványok tipográfiai formájából következtetve megállapíthatjuk – K. Piekarski észrevételei alapján –, hogy Jan Halicz néhány kiadványát Ungler-nál nyomta.

A három-fivér története

Nyomon követve a három fivér sorsát egyértelműen megmutatkozik, hogy Pawel Halicz nem akart eltávolodni a zsidóságtól az áttérés után sem, hanem igyekezett a környezetében lévő zsidókat keresztény hitre téríteni. Először a „poznani vajdaságban”, Wielkopolská-ban tevékenykedett, majd visszatért Krakkóba, és kiadta az Új Testamentumot zsidó nyelven, héber betűkkel. Ezen kívül született egy másik, nagyon különleges kiadvány a régi pártfogónak, Gamrat püspöknek ajánlva, aki most is – mint oly sokszor már a múltban – fedezte a kiadás költségeit. Ebben a nyomtatványban Halicz átírta Luther német Biblia-fordítását héber betűkkel (Szó szerinti német szöveg héber karakterekkel.). A szöveg ugyan megmaradt német-nyelvűnek, de csak a héber betűket ismerő személy olvashatta el. S mindez a Halicz nyomda régi héber betűivel készült, amit Pawel/Samuel még Jantól, illetve Eljakimtól kapott a nyomda tönkremenetele után. A könyv első oldalán több címer is található. Rzplta (Rzeczpospolita), továbbá Bona²⁸ címere, a könyv dedikációjában pedig Gamrat püspök – mint egyházi személyiség által jóváhagyott kiadvány – címere tűnik fel. A kiadványhoz fűzött remények nem váltak be, mármint hogy még több zsidót térítsenek át a lutheri olvasattal illetve fordítással keresztény hitre – mely ugyan németül, de a szent betűkön (lingua sancta)

---

²⁷ Hebrae Grammaticae Institutio

szólalt meg. De miért így? Miért nem fordították akkor már le a lutheri Új Testamentumot „rendesen” héberre? A válasz egyértelmű, mely napjainkig megőrizte kontinuitását zsidó körökben. Ha empirikusan megvizsgáljuk a magyar zsidó népi (wölkisch) rétegek héber nyelvi ismereteit, akkor kiderül, hogy ugyan bár mindenki ismeri a héber betűket, s mindenki tud olvasni (A zsinagógai ima és rítus előfeltétele ugyanúgy, mint a nagykorúvá avatási szertartásé.), viszont megérteni, magyarázni, a nyelvet ténylegesen tudni csak kevesek kiváltsága. Gamrat püspökék pedig széles körben, tömegeket akarták áttéríteni, és nem a szűk tudós elitet célozták meg a zsidó társadalom rétegződési hierarchiájában. A kísérlet eredménye köztudott: teljes körű kudarcba fulladt. Így ennek az Új Testamentumnak a példányai eladhatatlanul pusztultak el. Összesen két példány maradt fenn ebből a könyvből: egy teljes (Biblia Jagiellouska) és egy töredékes, ami jelenleg New Yorkban, a Zsidó Teológiai Szeminárium-ban lelhető fel.

Nyomon követve Páwel életútját, felmerül a kérdés, hogy miből élt? – ennyi kudarcra ítélt kiadvány után. Volt egy jelentős mecénása, Gamrat püspök személyében. De azon kívül? Úgy próbált boldogulni, mint a tizenhatodik század többi hebraistája, esetleg, mint Jan Reuchlin – aki keresztényeket tanítottak héberre, a Biblia (lingua primigenia) ismeretére. Pawet miután Krakkóból Wroctawba költözött, ennek megfelelően jiddist tanított. Azt a jiddist, amelyet a korabeli Lengyelországban és Németországban használtak. Ennek nem csak anyagi, hanem „praktikus” célja is volt: meg akarta ismertetni a keresztényekkel az úgynevezett „zsidó titkokat”, hogy lerántsa a misztikus leplet, az esetleges-tudatlanságból fakadó előítéletekkel. Ezért nyomtatatta ki 1543-ban Hundsfield-ben (Psie Pole) az „Elemental oder Jerebücklin...”-jét, amelyből egyetlen példány maradt fenn a Wratani Városi Könyvtárban.²⁹

A lublini nyomda

Gyakorlatilag 1540 és 1553 között nem volt Lengyelországban tényleges, a klasszikus értelemben vett héber nyomda. Amit a bibliográfusok erre az időszakra tesznek, az vagy egyáltalán nem létezett, vagy más országban keletkezett. A lublini nyomdászat korszakának genezise az 1554-es esztendőre datálható, amikor is a „Társak”, József ben Jákob és Izsák ben Chaim imakönyveket adtak ki. A lublini nyomda dicső korszaka másfél évszázadig, egészen pontosan 1682-ig tartott. Csak a tizenhatodik században 35 darab művet jelentettek meg; a nyomdászat teljes működése alatt pedig 103 kiadvány került az olvasóközönség kezébe. A „Társakat” rendkívül szoros szálak fűzték a prágai nyomdászhoz, Chaim Schwarzhoz: Izsák a

---

²⁸ B. Sforza, vagyis Zsigmond második felesége.

fia, és József a veje volt. A „Társak” igyekeztek érvényesíteni a királyi privilégiumot, amit Zsigmond Ágoston 1559-ben a héber könyvek nyomtatására és eladására biztosított Chaimnak, Izsák fiának, Chaim Schwarz unokájának; és József Jákár leányának, Annának, aki szintén ugyanannak a Chaim Schwarz-nak az unokája volt.

Adalék a lublini társas nyomda kiadványaihoz

1. A legelső 1557-ben, Piecioksiag (Mózes öt könyve).
2. 1559-1576 között a Talmud 11 tractatusa Bomberg és Giustiniani prototípusa szerint, a pápai cenzúra törléseinek elhagyásával.

Kalonymos. Egy német zsidó nyomdász életút-analízise

A lublini nyomda legkitűnőbb nyomdása egy német zsidó volt, név szerint Kalonymos (egyéb olvasatokban Kleonymos, Kalman, Calman) ben Mardochaj Jaffe, annak az Annának a férje, aki Zsigmond Ágostontól a privilégiumot kapta (Chaim Schwarz unokája). S hogy Kalonymos csak ezért vette volna el Annát feleségül? Ma már nem tudhatjuk biztosan...

Jaffe már hosszú ideje lakott Opatówban, mikor is három másik zsidóval együtt királyi privilégiumot kapott héber könyvek külföldről történő behozatalára. Ugyanebben az időszakban volt társtulajdonosa a lublini nyomdának, majd 1574-től monopolhelyzetbe került, és kizárólagos tulajdonviszonnyal bírt a nyomda fölött. Befolyását és hatalmát a könyvpiacra az is mutatja, hogy Jaffe 1578-ban Báthory Istvántól privilégiumot kapott nyomdája számára. Na de milyen személyiség volt ez a sokat emlegetett Jaffe? Energetikus, mozgékony ember. Új betűket hozott be, jó Morvaországi szedőkkel. Emberei csodálatos címlapokat rajzoltak, melyek a gyönyörű velencei kódexekre emlékeztetnek – nem is beszélve az iniciálékról és a díszes keretekről. Jaffe ugyanakkor kapcsolatot épített ki a tudós szerzők, a lublini neves rabbik, és a nagy tudású rektorok között. Ennek a hálózatnak (network) a koordinálása alapján készítette el az arab és a spanyol korszak tudósai legfontosabb műveinek az utánnyomását (reprint). Ebből is látszik, hogy Jaffe nem egy egyszerű nyomdász volt, hanem mai kifejezéssel élve az első igazi „top manager”. A lublini üzem pedig nem pusztán nyomda, hanem az első professzionális kiadó is egyben. De aztán a tizenhetedik század végére egyre inkább pluralizálódott a piac, és Jaffe cége már egyre nehezebben állta a piaci szabadversenyt az 1658-ban alapított krakkói nyomdával és a nemzetközi hatalommal bíró olasz officinákkal: ekkora már a lublini nyomdának komoly pénzügyi nehézségei voltak. Többször is be kellett

---

²⁹ 1929-ben regisztráltak egy kópiát a Zsidó Múzeumban.

kisebb nagyobb periódusokra zárni a nyomdát, egyszer például tizenegy évre (1579-1590); de aztán mindig talpra álltak.

A XVI. század utolsó évtizede a nyomda utolsó nagy fénykora. 1603-ban Kalonymos meghal, és a nyomdát egymás után fiai öröklik. A nyomda 1656-ban a zsidó negyed pusztulásakor leég, és 14 éven keresztül nem üzemel. 1672-ben Jákob Jaffe újjáépíti a nyomdát, és új betűkkel látja el. Az utolsó nyomdász Salomon Zelman Jaffe, Jakób fia, aki 1682-ben bezárja a nyomdát. Végso kiadványa Jozue Heszlá krakkói rabbi műve, a „Chiduszej Halachot.”

Izak ben Aron Proscic (z Prosciejowa) nyomdája

Izsák nyomdája a már említett krakkói officina³⁰ alapján született. Az alapítója egy olasz zsidó volt, aki Kazimierz-ben lakott. A király megengedte neki, hogy héber könyveket nyomtasson, különös tekintettel a Talmudra: egyidejűleg patenst adva neki 50 évre, bármilyen konkurencia ellenében. Izsák Proscic a privilégium birtokában munkához látva rövid idő alatt, Áb 15-29-ig elkészült az *Piec Zwojów*³¹ kiadásával midrás kommentárral, valamint Elul 1-13-ig (1569) egyéb kommentárral Mózes öt könyvéhez (Pecioksiegu).

Számos könyv után Tewet elején (1569) kezdték el nyomni József Káró 4 kötetes munkáját, a „Sulchán Áruhot” („Terített asztal”) Mojzess Isserles magyarázataival, amikor a várórség megtámadta a nyomdát, szétszórták a betűket, s a nyomdagépeket a nyomtatott ívekkel egyetemben a vár pincéjébe vitték. Tették mindezt a király parancsára, a felső klérus panasza miatt. Az indok a Talmud vélelmezett blasphémiái voltak Krisztus és a Szentháromság tana ellen, megtorolva azt. A nyomda feldúlása eredményeképpen a szerencsétlen nyomdász egy évi futkosás és könyörgés után 1570 november elsején újabb dekrétum kíséretében szerezte vissza a betűit és az íveket. A nyomda 1571-től a legváltozatosabb tartalmú könyveket nyomtatta: imakönyveket, rabbik vitairatait (responzumok), és a tipográfiaiilag még ennél is nehezebb kabbalisztikus könyveket. Számos mű jiddis nyelven jelent meg. A XVI. század vége felé Izák Proscic kezdte a fiait is bevonni a munkába, fokozatosan betanítva őket, melynek eredményeképpen visszatért Proscicba, és a krakkói nyomdát három fiára hagyta.

A babilóni Talmud kiadása

1602-1605 között Izsák fiai elvégzik a nagy munkát, s apjuk álmát megvalósítva kiadják a ‘Talmud Babilonski-t’ az 1578-81-es baseli szöveg alapján, erősen cenzúrázva. 1616-21 között újra nyomták a szöveget, negyed formátumban.

---

³⁰ Zsigmond Ágoston 1568-i dekrétuma

A történet vége

Izsák fiai minden erőfeszítésük ellenére sem tudták állni a piaci versenyt a lublini illetve külföldi konkurenciával, pedig mindent megpróbáltak: elzálogosították a családi ékszereket, sőt a nyomtatott íveket is, a könyvekkel együtt. Számos kifizetetlen adóságuk nyomai fellelhetők a krakkói vajda könyveiben. 1626-ra hiteleik végleg kimerültek, s kénytelenek voltak bezárni nyomdájukat 57 évi fennállás után. Így a krakkói nyomdászat kontinuitása az 1631-től működő Nachum Majzels héber nyomdájában ölt testet.

---

³¹ Öt Tekercs

A nyomtatott héber könyv Magyarországon

1475 februárjában az itáliai Reggio di Calabria városkában Abraham ben Garton kinyomtatta Rási Tóra-kommentárját, melyet számos további héber ősnyomtatvány követett. Magyarországon ebben az időben egy műhely működött, a budai Hess András nyomdája, ahol azonban ismeretlen volt a héber betű.

A XVI. század első évtizedeiben Európa-szerte egymás után jelentkeztek a héber nyomdák, az esetek többségében keresztény mesterek vezetésével a humanisták héber könyvéhségét elégítve ki. De a zsidó irodalom is nagy fejlődésnek indult a héber nyomdák működése nyomán.

Az első magyarországi nyomtatott héber betűk is a humanista műveltség hatására jelennek meg, érdekes módon összekapcsolódva a magyar nyelvvel. 1539-ben Sylvester János Sárvarújszigeten kinyomtatta az első magyar nyelvtant Grammatica Hungarolatina címmel. Ebben a munkában a tudós humanista a magyar nyelv néhány tulajdonságát a héberrel veti össze és illusztrálva mondanivalóját héberül nyomtatja ki mintáit. Ezek a héber betűk még nagyon kezdetlegesek, nem ólomöntvényről készültek, hanem fából faragta azokat Sylvester famulusa, Strucius mester.

A sárvarújszigeti kísérlet után négy évtized telt el és csak 1578-ban hallunk újra héber típusokról Magyarországon. Telegdi Miklós ebben az évben megvásárolta a bécsi jezsuiták nyomdáját, amely héber betűket is tartalmazott. A műhely Nagyszombatban kezdte munkáját, de héber könyvet nem nyomtatott, csak jelentéktelen jegyzetekben használta héber típusait. Közel kétszázötven évvel később e műhelyből alakult ki az első hazai zsidó-héber nyomda Budán.

A reformáció hazai jelesei azonban már a XVII. század első felében igényelték héber betűkkel rendelkező nyomdákat. I. Rákóczi György 1633. június 6-án arra utasítja számvevőjét, hogy rendese honorálja a sárospataki illetve gyulafehérvári nyomdák számára héber betűt öntő mestereket. Fontos és sürgős munka volt ez, mert a gyulafehérvári főiskola héber tanára, Johann Alstedt, türelmetlenül várta tanítványai számára írt héber tankönyvének megjelenését. A munka 1635-ben jelent meg és azt számos, nagyobb héber szöveggel illusztrált tudós mű követte, Gyulafehérváron és Sárospatakon egyaránt. Ez utóbbi műhely sajtója alól került ki az első héber betűkkel nyomtatott vers Magyarországon. Szerzője Tófeus Mihály, neves hebraista, aki e verssel tisztelgett az 1652-ben elhunyt Báthory Zsigmond emléke előtt. A Rákóczi-uradalom nyomdait szétszórták a török háborúk, a betűállományból a héber típusok felbukkannak Debrecenben és Kolozsvárott. Misztótfalusi Kis Miklós, aki elsőként nyomott

héber könyvet Magyarországon, Kolozsvárról indult el Hollandiába a nyomdászmesterség megtanulására. Neves mestereknél képezte magát, és amikor 1686-ban kiadja az általa tervezett betűk mintalapját, abban közzétette héber betűit is. Hazatérve Kolozsvárra nagy tervek szöttek abban a vonatkozásban is, hogy műhelyét a magyarországi héber nyomtatás központjává emelje. Betűtípusainak száma és minősége arra engednek következtetni, hogy nemcsak a reformáció szerzőinek kézírataira számított, hanem a zsidó szerzőkkel is fel kívánta venni a kapcsolatot. Igyekezetének, sajnos, vajmi kevés eredménye volt. Kaposi Sámuel 1698-ban nála nyomtatta ki *Memoriale Hebraicum* című könyvét, s ugyanebben az évben jelent meg J. Alting héber nyelvtana, majd egy évvel később Kaposi második könyve *Breviarium Biblicum* címmel. E három hebraica jelzi, hogy a kolozsvári műhely alkalmas lett volna Misztótfalusi terveinek megvalósítására. A neves nyomdász 1702-ben meghalt, de az általa tervezett és öntött betűk tovább éltek. Telegdi Pap Zsigmond még 1723-ban és később is az ő betűit használta, de héber könyv kinyomtatására nem vállalkozott.

A XVIII. században az ország különböző városaiban jelentkeznek a nyomdák kisebb-nagyobb héber szedéssel. Az egri „Episcopus” műhely 1750 körül szerezte be szerény héber betűállományát, Trattner Tamás pesti nyomdájában 1770 táján találunk először héber betűket, és az egykori nagyszombati Telegdi-féle alapítvány 1774-től mint a budai Egyetem nyomdája tankönyveiben szerepeltette a héber szedést.

A fent említett műhelyek meg sem kísérelték, hogy zsidótárgyú héber könyveket nyomjanak. E gondolat megszületését II. József liberális uralkodói gyakorlata tette csak lehetővé. Pozsonyban 1784. július 16-án Salamon Israel és Aaron Kalman azzal a kéréssel fordult a Helytartótanácsához, hogy adjon nekik engedélyt egy héber könyvműhely felállítására, ahol a helyi és az országosan jelentkező igényeknek megfelelően zsidó irodalmat nyomtathassanak. A kérvényezők 1785. július 14-én megkapták az engedélyt, a könyvek nyomására azonban nem került sor. A tervezett vállalkozás bukásának több oka is volt. Az látszik azonban döntőnek, hogy a bécsi könyvkirály, Schmied, már készült a magyarországi héber könyv piacának meghódítására és a pozsonyi zsidók tervében vetélytársat szimatolt.

Hasonló okokból indított ellenreakciót Pozsony egyik legnagyobb műhelye, a Patzkó-cég. Patzkó már 1777-ben megjelent betűmintakönyvében jelzi, hogy vannak héber típusai, és ezekkel nyomta ki 1789-ben majd 1780-ban a pozsonyi zsidó hitközség két kis kiadványát. Időközben az altdorfi A. Zocher betűöntő megkezdte a héber típusok árusítását Pozsonyban, a budai Egyetemi Nyomda pedig privilégiumot szerzett a héber tankönyvek nyomtatására. Az ellentétes és egymást keresztező érdekek között a héber könyv ügye elveszett.

Az igények azonban újra és újra jelentkeztek, mégpedig egyre sürgetőbben. A XVIII-XIX. század fordulójára az ország zsidó lakosságának lélekszáma megnőtt. A mindennapi vallásos élet, az iskolák és a tanházak könyvigénye nehezen volt kielégíthető a drága, külföldről behozott könyvekkel, amelyek fő szállítója a bécsi Schmied-műhely volt. 1807-ben Rosenthal Elija, felismervén az idők szavát, újra megpendítette a héber könyvnyomtatás ügyét. A kancelláriához intézett beadványában megemlíti fenti érveket és hozzáteszi, hogy a frankfurti rabbikonferencia eltiltotta a Schmied-féle imakönyvek használatát. A válasz késett, majd végül is elutasító volt azzal az indoklással, hogy a Schmied-műhellyel még ilyen körülmények között is reménytelen a verseny. Rosenthal azonban nem csüggedt, befolyásos társakat keresett vállalkozásához, olyanokat, akiknek Bécsben is szavuk volt. Így esett a választás a pesti Trattner Tamásra, akinek szoros rokoni és üzleti kapcsolatai voltak a bécsi Trattnerékkal. Az engedélyt végül is megszerezték. A kancellária egyetlen feltétele az volt, hogy a nyomdát az Egyetemi Nyomda keretein belül kell felállítani. Rosenthal komoly befektetéseket eszközölt, Trattner kapcsolatait vette igénybe és az Egyetemi Nyomda legjobb szakemberét adta a héber műhely munkálataihoz. Falka Sámuel, korának neves nyomdásza, négy évig készült a műhely megnyitására, a betűanyagot részben külföldről, részben magatervezte típusokból állította össze. Hosszú és fáradságos előkészületek után 1814-ben a budai Egyetemi Nyomda sajtója alól kikerült az első zsidótárgyú héber könyv Magyarországon. A szerző Moses Münz óbudai rabbi volt, aki az ünnepi alkalomra rövid üdvözlét írt a Napóleon feletti győzelemről. Az első években lassan és döcögve indult a könyvtermelés, de már 1820-ban imakönyvek, Haggadák, sőt 1821-ben talmudi témájú munka is megjelent. Érdekes, hogy Rosenthal, aki egyúttal a könyvek terjesztője is volt, valamint Moses Münz, aki az irodalmi vezető szerepét töltötte be, nemcsak vallási, de evilági témájú munkák kiadását is elősegítette. Már 1818-ban megjelent egy általános földrajzi kiadvány, majd 1821-ben Brill Ázriel tollából egy magyarországi leírás és rövid történet. Végeredményben azonban a rituális szükségletek kielégítése volt a főcél. Időközben azonban, látván a sikereket, a bécsi Schmied-cég is tett lépéseket, 1832-ben Pozsonyban héber műhelyt állított fel. A Schmied-féle nagy vállalkozás az első években kipuhította a budai nyomda versenyképességét, és látván, hogy Rosenthal halála után lanyhul a kiadványok minősége és intenzitása, rövid idő alatt a zsidó irodalom központjává emelte a pozsonyi héber nyomdát. A következő tizenöt évben a külföldi és hazai, klasszikus és korabeli rabbinikus szerzők művei nemegyszer bibliofil igényű kiadásban láttak napvilágot. A XIX. század közepén tehát már két műhely versengése biztosította a héber könyv fejlődését Magyarországon. A fejlődés azonban nem volt töretlen. Schmied halála után 1854-ben I. Knöpfmayer vette át a pozsonyi nyomda vezetését és korlátozott anyagi

lehetőségei miatt nem folytatta előde széleskörű publikációs tevékenységét, nyomdájában imakönyvek, Haggádák láttak napvilágot. Ezzel párhuzamosan azonban virágzásnak indult a korábban hanyatló Egyetemi Nyomda. 1842-ben felújították a betűállományt, amiről szép kiállítású betűmintakönyv tanúskodik. Kiadványai között egyre nagyobb számban tűnnek fel az irodalmi értékű munkák, de a század ötvenes éveiben Budán és Pozsonyban új könyvtípus veszi át a vezető szerepet. A kor közkedvelt irodalmi műfaja a romantikus kisregény – más néven ponyva. A héber könyvkiadás is átvette a csodálatos avagy szörnyű történeteket és kisformátumban ú. n. Rási-típusokkal nyomva – itt-ott kisebb illusztrációkat is alkalmazva – hozta azokat forgalomba. A budai Egyetemi Nyomda e kiadványokkal be is fejezte működését, mert 1875-ben az országban elszaporodó héber műhelyekkel nem kívánt – és nem is tudott – versenyezni. Már 1842-ben jelt adott magáról Pécsen egy új nyomda, amely betűállományát tekintve alkalmas lett volna héber könyvek nyomtatására. 1851-ből héber/német nyomtatvánnyal jelentkezik Nagykanizsa, Löw Lipót híres tudományos folyóirata, s Ben Chananja lapjain is megjelenik a héber betű Szegeden. Baján 1859-ben nyomtatnak először héber típusokkal és néhány évvel később, 1864-ben, Karl Jäger ungvári nyomdájában megindul a folyamatos héber könyvtermés.

Láttuk fent, hogy Buda és Pozsony – a két legkorábbi héber nyomdahely – tevékenysége elapósodott a XIX. század második felére. És bár színvonalcsökkenésük időleges, hiszen mindkét városban a századfordulóra igényes műhelyek tevékenykednek, helyükre újabb műhelyek jelentkeztek. Ungvárott már az első évben (1864) nyolc önálló kötet jelent meg, responzumok, Tóra-kommentárok és a Sulchán Áruh. A műhely intenzitása a következő években sem csökkent, 1878-ig kb. 50 fontos rabbinikus munka hagyta el a nyomda sajtóját. Munkácson 1871-ben Bleier Pinchász alapított héber műhelyt, ez a vállalkozás egyike volt a legtermékenyebbeknek. Több mint 500 könyvet adott ki 1943-ig, s ez azzal magyarázható, hogy Munkács 1870-től jelentős vallási központtá lépett elő, de nem elhanyagolható az a körülmény sem, hogy a sűrűn gazdát cserélő műhely talán a legszebb kiállítású könyveket hozta forgalomba a magyarországi héber nyomdák között.

Pozsonyban a héber könyv helyi hagyományait az 1875-ben alakult Löwy-Alkalay-cég élesztette újjá. E vállalkozás keretében az alapítók nem csak könyveket, hanem Magyarországon először héber periodikákat is nyomtak. Itt jelent meg a „Hajehudi” c. hetilap, amely eredeti héber irodalmat és vallási tárgyú eszmefuttatásokat közölt. 1877-től 1914-ig több mint 100 héber könyv bizonyítja, hogy az új pozsonyi műhely méltó követője volt az egykori Schmied-nyomdának. A kiegyezés után az ország kisebb városaiban is megnőtt a zsidó lakosság száma, és ennek következményeként egyre-másra jelentkeznek az új nyomdalapítások.

Sátoraljaújhelyen 1868-ban egy responzum-kötettel indul a helyi könyvkiadás. Sárospatakon – ahol már kétszáz évvel korábban is voltak héber típusok – 1872-ben jelenik meg egy vallás-filozófiai értekezés. A későbbiekben igen nagy szerepet betöltő máramarosszigeti műhely 1874-ben ad először életjelt magáról. A század nyolcvanas éveiben alakult a paksi és a rövid életű miskolci nyomda. Ez utóbbi a két világháború között igen szép és tartalmilag is értékes könyveket ad majd ki. Az érmihályi, felsővisói és bonyhádi héber nyomdák a század kilencvenes éveiben kezdik meg működésüket. A szerény körülmények között tevékenykedő nyomdák felsorolását hosszan folytathatnánk, mert a XX. század első évtizedére a hazai héber műhelyek száma jóval harminc fölé emelkedett. Tevékenységük teljes áttekintése még nem történt meg, annyi azonban bizonyos, hogy a héber könyv hazai centruma, a budai nyomda néhány évtizedes hanyatlása után, ismét a főváros lett. Pest-Budán, majd Budapesten – már az egyetemi nyomda tevékenysége idején – felbukkannak kisebb műhelyek, melyek használnak héber típusokat. 1859-ben Wodiáner, 1868-ban a Márkus és Herz nyomdák. 1872-től a Bányai és Várkonyi, majd a Pressburger, 1884-től a Kunossy-féle vállalkozás.

Az említett nyomdák kiadványai arról tanúskodnak, hogy a tulajdonosok gondot fordítottak a betűállomány bővítésére, a külső formátum csinosítására. A nagy kiadók, mint a Löwy, Schlesinger és mások, növekvő igényeit azonban még így sem tudták kielégíteni. A héber könyv nyomtatásához ekkor már nem elegendő néhány betűsorozat, a közönség magasabb tipográfiai színvonalat kívánt meg. Ez a felismerés segítette hozzá a Neumayer-céget, hogy a századfordulóra a héber könyvtermés nagy részét magának biztosítsa. A műhely már az 1880-as években dolgozott, de eredményei csak 1900 körül mutatkoztak, egyidőben a magyar szecesszió kifejlődésével. Hasonló irányvonalat követett a későbbi Neuwald Illés-féle alapítás, amely az első világháború után érte el csúcspontját. Érdekes nyomon követni, hogy a váci Katzburg-nyomda, amely kiadói program tekintetében összpontosította erőit, hogyan nőtt fel a vezető budapesti nyomdák mellé, majd Pestre költözése után vezetőhelyet vívott ki magának. Katzburg Dávid Tel Talpijot c. vallási folyóirata 1892-ben jelent meg először. Hasábjain a vallási élet gyakorlati és elméleti kérdéseit tárgyalta. A kéthetente megjelenő lap felkeltette az érdeklődést és ez maga után vonta a nyomdaműhely fellendülését is, mert szerzői kört alakított ki. Pestre költözése után a konzervatív zsidóság a hitközségen keresztül gyakorolt felügyeletet a műhely felett, amely lépésről lépésre tipográfiailag és tartalmi vonatkozásokban egyaránt magasabb célokat tűzött maga elé. A Katzburg-nyomda mellett fontos szerep jutott a Gewürz-féle műhelynek is. E két nyomda tevékenysége nyomán a hazai héber könyvnyomtatás aranykorát élte. 1944 gyászos esztendeje azonban megszakította a héber nyomdászat egészséges fejlődését. Pusztulás várta a nyomdákat, könyveket, olvasókat

egyaránt. Az elárvult otthonokból, tanházakból a héber könyvállomány nagy része zúzdába került. Az utókor számára az Országos Széchényi Könyvtár és az Országos Rabbiképző Intézet (ma Zsidó Egyetem) könyvtára őrizte meg a hazai héber könyvtermést, átmentve a pusztuláson a magyar-zsidó művelődés ereklyéit, a jelen és a jövő számára.

Irodalom

A héber könyvnyomtatás itáliai kezdeteiről Amram D.: *The Hebrew Book Makers in Italy*. II. ed. London, 1963. A XVI. század első magyarországi héber szedéséről Dán Róbert: *Résit há-dáfusz há-ivri be-Hungarija*. *Kirját Széfer*. 42. 497-502. A sárospataki és gyulafehérvári héber típusok első említése: *Magyar Könyvszemle*. 82. 1966. 345-346. A budai egyetemi nyomda első héber könyveiről Dán, R.: *The earliest printing of Hebrew text books in Buda*. *Magyar Könyvszemle*. 84. 1968. 35-41. Néhány magyarországi héber nyomdahely könyvtermeléséről a XIX.-XX. században a *Kirját Széfer* két sorozatban tájékoztat „A héber nyomda Magyarországon” és „A héber nyomda Erdélyben” címmel. A pozsonyi héber nyomda története: *Orsz. Széchényi Könyvtár Évkönyve*. 1967. Bp., 1969. A legnagyobb erdélyi műhelyt, amely Máramarosszigeten tevékenykedett a századfordulótól 1943-ig, N. Ben-Menachem: *Mészifrut Jisráél be-Hungarija*. Jerusalem, 1958. c. könyvében dolgozta fel.

A pozsonyi héber nyomda

A Bibliographia Hungariae Hebraica³² munkálataival kapcsolatban Scheiber Sándor volt szíves felhívni a figyelmemet néhány, az Országos Rabbiképző Intézet dokumentációjában található nyomdatörténeti adatra. Ezek nyomán az Országos Levéltárból előkerültek az első dokumentumok egy tervezett XVIII. századi pozsonyi héber nyomda ügyére. Az iratok – kérvények és válaszok – 1784-85-ben íródtak és így nem csak a pozsonyi, de a magyarországi héber-zsidó nyomdászatra vonatkozóan is a legkorábbi okleveles emlékek.³³

Magyarországon a XVI. század közepéig vezethető vissza a héberbetűs nyomtatás. Az első héber könyv azonban csak 1699-ben Misztótfalusi kolozsvári nyomdájában látott napvilágot. Ezt követően több mint száz év telt el, míg 1814-ben a budai Egyetemi Nyomda megnyitotta az első, kizárólag héber könyvek nyomtatására létrehozott műhelyt Magyarországon.³⁴ Pozsonyban csak 1832-33-ban indult folyamatosan működő héber nyomda. A város nyomdáiából kikerült hebraicákat J. Kohn és N. Ben-Menachem regisztrálta. Együttesen 343 tételt ismernek az 1832-33 – 1929-30 közötti évkörből.³⁵ A hazai nagykönyvtárak állományából további 70 bibliográfiai egység egészíti ki ezt az anyagot. Az újabb okleveles források és az említett könyvanyag nyomán országos és nemzetközi összefüggéseiben bontakozik ki Pozsony héber nyomdászatának története.³⁶

A XVIII. század végére a héber könyvnyomtatás Európa-szerte gazdasági alapokra épült fel. A korábban olykor ráfizetéses manufaktúrák, melyeket vallási célok tartottak életben, átadták helyüket a jelentős haszonra dolgozó modernizált üzemeknek. Ausztria-Magyarországon II. József koráig a közjogi állapotok miatt héber-zsidó műhelyek nem alakultak. A meglevő nagy könyvnyomtató cégek viszont felfigyeltek a zsidó polgári réteg viszonylag magas könyvigényére. A budai Egyetemi Nyomda héber részlegének alapítása is végeredményben – sok más kisebb-nagyobb tényező mellett – a Trattner és a Schmied nyomdák vetületében jelentkező versengés eredménye volt.

A héber könyvpiac szempontjából Pozsony különösen fontos szerepet játszott. A városban a XVIII. század végén kb. 200 zsidó család élt, piacait pedig sűrűn látogatták úgy a külföldi,

³² Scheiber Sándor: Tudományos tervek és könyvek. Bp. 1947. 3. Dán Róbert: A magyarországi hebraica bibliográfiái. =OSZK Évkönyv. 1963. 365-369.

³³ Orsz. Levélt. Htt. Dep. Jud. 1784. 18. kf. 56-57., és uo. 1785. 14. kf.

³⁴ Dán R.: The earliest printing of Hebrew text books in Buda. Magy. Könyvszemle. 1968. 35-41.

³⁵ Kohn J.: Hebrew Printing in Hungary: Pressburg. =Kirjath Sepher. Vol. XXXI. 1956. 233-251. Kiegészítette N. Ben-Menachem, uo. vol. XXXIII. 1958. 529-531. Ism. Magy. Könyvszemle. 1962. 120-122.

³⁶ J. Kohn a nyomdák felsorolására szorítkozik. Lásd még Jüdisches Familienblatt. Vol. VIII. 1933. 38-39, 62, 81.

mint a környező falvak zsidó kereskedői.³⁷ A pozsonyi tanház már a 60-as éveitől híres volt, és II. József uralkodása alatt a kereskedelmi élet fellendülésével párhuzamosan fejlődött. A zsidó polgárok maguk is aktív vallási életet éltek, és fiaikat – azok későbbi foglalkozására való tekintet nélkül – egy-két évre a tanházba küldték, ahol jeles mesterek keze alatt szerezték meg vallásos műveltségüket.³⁸ Mindez természetesen nagy könyvigénnyel járt. Megalapozott volt tehát Salamon Israel és Aron Kalman pozsonyi zsidók terve, amely egyrészt nyomda-alapításra, másrészt adókedvezményes héber könyvimportra irányult. 1784. július 16-án kelt kérvényükben, a király megnyilatkozásaira való hivatkozással, a hazai gazdaság előnyére alapozott vállalkozást körvonalaznak:³⁹

„Hochlöblicher Königliche Statthalterey Rath!

Unterzeichnete, nachdem Seine Allerhöchsten Maiestaet allergnädigst zu verordnen und öffentlich bekannt zu machen geruhet, das auch von Seiten der Kays. Königl. Staaten befindlichen Judenschaft eie eigene Buchdruckerey, womit das für Jüdische Bücher bischer in auswärtige Länder gezogene Geld hier Landes erhalten werden möge, aufgerichtet werden dürfe; haben sich entschlossen eine allgemeine jüd. Buchdruckerey auf ihre Unkosten zu errichten und bitten daher Ein Hochlöbl. Königl. Statthalterey Rath geruhe zu Folge, vorermeldter Allerhöchsten Resolution, die jüdische Buchdruckerey-Freiheit hier unterzeichneten gnädigst zu verleichen und zur dieszfälligen Allerhöchsten auf nachfolgende hier allerunterthänigst erbetenen Druckfreyheits. Umständen, allergnädigst zu erfolgenden Bestätigung Hoch Deroselben gütigste Vorstellung hochgeneigtest angedeihen zu laszen. 1. Nachdem die Erichtung einer neuen und besonders jüdischen Buchdruckerey eine grosze Summa Geldes erfordert und solche hier Landes kaum bestehen, und seinen glücklichen Fortgang haben mag; wird gebethen, womit solche Freyheit für unterzeichnete durch eine Privilegium auf eine hinlängliche Zeit privative ertheilet werden möchte; 2. Wilen zur Einrichtung und Aufnahme einer solchen Buchdruckerey viele Jahre erforderlich sind, dieselbe auch Gefahr eines hinlänglichen Verschleiszes verknüpfet ist, in den ersten Jahren mehr Schaden als Nutzen bringet; wird gebethet dieselbe mit einer Portions-Freiheit von ohnegefahr 10 Jahren begnadiget werde. 3. möchte erlaubsseyn die Buchdruckerey entweder hier in Pressburg oder einer andern Stadt dieses Königreichs nach Befinden der Instanten und nach Masze der Umstände errichten und übrigens an andern Orten, den etwa erforderlichen Bücher

---

³⁷ Grünwald J.J.: Korot ir Pressburg. M. Sziget, 1911. és Die Juden und die Judengemeinde Bratislava. Hrsg. H. Gold. Brünn, 1932. vonatkozó cikkei.

³⁸ Bettelheim, S.: Geschichte der Pressburger Jeschiba. Uo. 61-70.

³⁹ Az okmányokat Házi Jenő olvasatában közöljük.

Absatz machen zu dürfen. 4. Nachdem mit Errichtung der Buchdruckerey nicht alle erforderliche Bücher Sorten gedruckt werden können; möchte durch etliche Jahre erlaubseyn, jedes Jahr 30 bis 40 Centner mangelnde und erforderliche Bücher, gegen Erlegung der gewöhnlichen Mauth und Dreyszigst-Gebühr hieher einführen zu dürfen. 5. Vomit die Absicht und Erhaltung der zuerst viele Unkosten verursachenden neuen Buchdruckerey errichtet werden möge; wird gebethen, womit die durch andere vielleicht und das auswärtigen Provinzen zu befürchtende Einfuhr fremden jüdischer Bücher verboten; dahingegen weil in Böhmen, Mähren und Pohlen etwa bereits gedruckte Bücher, nur zum offenbaren Schaden nachgedruckt werden könnten, der Tausch und Gegentausch vorräthiger und nöthiger Bücher, in den Kais. Königl. Erbländen erlaubt seyn, und bestätigt werden möchte.

Wogegen unterzeichnete sich verbinden, alle zur Buchdruckerey und Schriftgieszerey erforderliche Materialien und Requisiten in den Kais. Königl. Erbländen zu nehmen und die Bücher Producten in möglichen Preys zu geben. Pressburg, den. 16. Julii 1784. Salamon Isräel und Kalmon Aaron, Schutzjuden allhier.”

A beadványt július 27-én továbbította a Helytartótanács, jóváhagyó megjegyzéssel.⁴⁰ De az uralkodó elé csak 1785. június 13-án került. Egy július 14-én kelt kiegészítő leiratból⁴¹ tudjuk, hogy a kérvényezők megkapták a nyomdalapítási engedélyt. De ugyanez az irat a kért könyvimport monopólium kérdésében elutasító volt:

„Joseph der 2-te etc. Hochwürdigster! Dem Pressburger Juden Salamon Israel und Kollman Aaron wollen über zu Herstellung einer hebräischen Buchdruckerey ein Privilegium Privatum für die Hungar. Provinzen auf 25t. Jahre unter den von Euch mittels Eueren Berichts von 13. Juny 1. No. 15460. eingerathenem Vorsichten gnädigst ertheilen jedoch hat sich dieses Privilegium nicht dahin zu erstrecken, das nicht auch die in den übrigen Erbländen gedruckten Hebräischen Bücher gegen Entrichtung derjenigen Mauth nach Hungarn gebravht werden dürfen, so drmal zwischen diesen Ländern bestehet, oder in Hinkunft bestehen wird, wo hingenen aber auch die in Hungarn gedruckten jüdischer Bücher bei der Einfuhr in die übrigen Erbländen, so wie alle übrige Hungarische Waaren zu behandeln seye werden. Ihr habt daher die Bittverber zur Erhebung vorberührten Privilegii hieher zu verweisen, und wird Euch der von dem Pressburger Comitath in Sachen erstattete Bericht hiemit wieder zurück-gesendet, Wien den 14. July 785. Joseph m. p. Karl Gr. V. Palfy m. p. Jos. Jablonczy m. p.”

A nyomdalapítási engedély tehát megvolt, de a kérvényezők sem ekkor, sem később nem éltek jogaikkal. A belső okok között fontos szerepet kell tulajdonítani a kérvény 4. illetve 5.

---

⁴⁰ Orsz. Levélt. Htt. Dep. Jud. 1784. 18 kf. No. 1683.

pontjának, amely mellékesen bár, de mégis határozottan külkereskedelmi terveket fed. Erre utal a közölt kiegészítő leirat is, amely minden bizonnyal a nyomdával esetleg kapcsolatba hozható külkereskedelmi jellegű visszaéléseket kívánja megakadályozni. A kérvényezőket tehát a vállalkozást kisebb befektetést és nagyobb hasznot hajtó részétől eltiltották. A külső okok között – bár az uralkodó a verseny híve volt – fontosnak látszik, hogy egyes nagy nyomdák vetélytársat szimatoltak. A héber típusokkal rendelkező műhelyek közül Trattnerék ekkor még nem gondoltak a héber könyvben rejlő lehetőségekre. A bécsi Schmied viszont már készült a zsidó hagyományos irodalom egyik alapkódexének, a Misnának a teljes és kommentárokkal kísért kiadására, amely 1793-ban jelent meg.⁴² Pozsonyban a helyi viszonyok között Adam Patzko, aki Trattneréknál szerezte be betűszükségletét,⁴³ érdeklődni kezdett a héber kiadványok bér munkái iránt. 1789-ben és 1790-ben két kis héber – német nyomtatvánnyal jelentkezik.⁴⁴ Egy héber típusa volt „Garamond-Hebräisch”, ahogy azt az 1777-ben megjelent betűmintakönyvében jelzi.⁴⁵ Időközben a héber típusok magában Pozsonyban is beszerezhetőek lettek. A. Zocher betűöntő, aki Altdorfból hozta magával matricáit, az 1795-ben megjelent mintakönyvében „Cicero” és „Garamond” héber típusokat hirdet.⁴⁶ A budai Egyetemi Nyomda pedig ebben az évben vásárolta meg a bécsi Novakovits-cég keleti és cirill nyomtatásra vonatkozó privilégiumát, és eszközeit, 45 000 forintért. Ebben a privilégiumban mint mellékes tétel szerepelt a héber tankönyvek nyomásának kérdése.⁴⁷ Amikor 1807-1814 között N. Rosenthal a Trattner-céggel közösen – éppen Schmied visszaszorítása érdekében – engedélyt kért egy pesti héber nyomda felállítására, a Kancellária a Novakovits-féle szabadalomra való hivatkozással utalta a dolgot az Egyetemi Nyomdához. Az így létrejött hármasszövetség, majd 1820 után Trattner kiválásával az Egyetemi Nyomda mint hivatalos fórum és a tevékeny Rosenthal lehetetlenné tették Schmied magyarországi terjeszkedését.⁴⁸ De nem sokáig. 1832-ben Schmied megszerezte az illetékesek hozzájárulását és megvásárolta a pozsonyi Schniskes-cég műhelyét, ahol még ebben az évben Bécsből hozott

---

⁴¹ Uo. 1785. 14. kf. No. 1924.

⁴² Wolf, G.: Zur Geschichte der jüdischen Buchdruckereien in Österreich. =Hebr. Bibl. Vol. VIII. 1865. 55-60.

⁴³ Szentkuthy Pál: A régi hazai nyomdák mintakönyvei. Bp., 1940. 77-78. A bécsi Trattner-cég betűmintakönyvében 8 héber típus szerepel már 1760-ban. Specimen characterum graecorum et hebraicorum. Wien, 1760.

⁴⁴ Feyerliche Darstellung der Pressburger Judengemeinde. Pressburg. 1789.; Gebeth und Andachten. Pressburg, 1790. Lásd. Judaica. vol. II. 1935. no. 7-8. 28.

⁴⁵ Specimen characterum seu typorum Latinorum, quibus typographia F. A. Patzko typographi Posoniensis, ornata est. Posonii, 1777.

⁴⁶ Specimen characterum latinorum, graecorum, hebraicorum. Posoinii, 1795.

⁴⁷ Iványi B.-Gárdonyi A.: A királyi Magyar Egyetemi Nyomda története. Bp. 1927. 112.

⁴⁸ Dán R. i. m.

héber típusaival megkezdte a héber könyvek nyomtatását.⁴⁹ Az Egyetemi Nyomda nem törődött a pozsonyi vetélytárssal, Rosenthal pedig beteg volt, így ellenakcióra nem került sor. A Schmied-műhely 1833-ban, Rosenthal halálának évében, jelentkezett első héber kiadványával. Ez a mindig biztos sikerű Haggada volt. A következő években, néhány kisebb jelentőségű könyvecske kinyomtatása után, Schmied megkezdte Rabbi Álfászi Talmud-kompendiumának és kommentárjainak gyűjteményes kiadását. A terjedelmes munka 1836-1840 között több változatban, kötetenként újrafogalmazott címlappal⁵⁰ látott napvilágot. Bizonyítva a Schmied-cég határozott kiadói programját, melynek célja a közép-európai héber könyvkiadás monopóliumának megszerzése volt. Erre mutat, hogy az 1830-1833-ban Bécsben kiadott Talmud után, az irodalmi összefüggéseket követve, Pozsonyban R. Álfászi művével hívta fel a figyelmet műhelyére. Ezzel párhuzamosan 1838-ban külön propaganda füzetkékben⁵¹ jelzi a Schmied-cég, hogy szándékában áll a jeruzsálemi Talmud és apparátusának kiadása. Ez a terv azonban nem valósult meg.⁵² Ebben talán része volt a budai Egyetemi Nyomdának, ahol 1840 körül felújították a betűállományt és 1842-re új beszerzésekkel egészítették ki a héber betűválasztékot is.⁵³ A régi vetélytárs új jelentkezése a pozsonyi héber nyomda aktivitását is magával hozta. 1840-1849 között évenként átlagban 8-10 kiadvány jelent meg, többnyire eredeti alkotások.

J. Kohn úgy tudja, hogy a pozsonyi héber nyomda 1848-50-ben H. Sieber tulajdonába ment át.⁵⁴ Kétségtelen, hogy az említett évtől Schmied neve csak utalásban fordul elő a kiadványok impresszumában, de ezzel majdnem egyidőben I. Knöpflmacher tűnik fel a pozsonyi könyvekben, H. Sieber pedig csak 1859-től.⁵⁵ Knöpflmacher az 1830-33-ban kiadott bécsi Talmud korrektoraként debütált Schmied-műhelyében,⁵⁶ majd később mint irodalmi tanácsadó és

⁴⁹ Della Torre, L.: *Biographie des Anton Edlen von Schmied*. Wien, 1855. =Bikkurim. Vol. II. 1865. 34. J. Kohn. i. m. 234. 1831-ből közöl egy állítólagos hebraicát, azzal a megjegyzéssel, hogy bár más bibliográfiai források pozsonyi nyomtatványként közlik, valószínűleg másutt nyomták. Az OSZK-ban levő példány tanúsága szerint a *Torat ha-emuna* c. könyvet Pozsonyban nyomták, de nem hebraica. Csak ez említett két címszó héber, maga a mű német nyelvé.

⁵⁰ A címlapvariánsok közül kettő az Orsz. Rabbiképző Intézet hazai unikuma. Más változat a British Múzeumban található: Zedner, J.: *Catalogue*. London, 1963. 367.

⁵¹ Friedberg, Ch. B.: *Bet Eked Sepharim*. Vol. 3. Tel Aviv, 1954. 734. no. 690.

⁵² Rabinowitz, R.: *Maamar al hadpaszat ha-Talmud*. Jerusalem, 1952. 208.

⁵³ A bővítés igen nagyméretű volt. Az 1824-ben kiadott betűmintakönyv 28 héber típusával szemben 1842-re 44 típusa volt a nyomdának. Betűalakmutatványsor a Magyar Kir. Egyetemi Könyvnyomtató Intézet betű- és cím-képöntődjéből. Buda, 1842. 168-186.

⁵⁴ Kohn J.: i. m. 233.

⁵⁵ Knöpflmacher: *Asiris Israel* (!). Wien, 1855., *Gebete der Israeliten*, Wien, 1857. stb.; Sieber: *Szeder Zemiroth*... Pressburg, 1859-60. stb.

⁵⁶ Rabinowitz, R. i. m. 133.

lektor működött. Az Avodat Jisrael c. imakönyv előszavában⁵⁷ megemlíti, hogy 25 év fáradtságos munkája elismeréseként Schmied reá hagyta örökségül műhelyét. Nagyon valószínű, hogy ez az örökség csak a pozsonyi héber nyomda volt. Erre mutat, hogy Knöpflmacher mint önálló kiadó nem kezdett nagyobb vállalkozásba. Megelégedett imakönyvek, és a vallási élet mindennapjaihoz tartozó más kiadványokkal. Lehet, hogy már 1850-től ő vezette a pozsonyi műhelyt, mert ettől az évtől jelenik meg a könyvek impresszumában a következő kitétel: „Druck der vormals Schmiedschen Buchdruckerei.”⁵⁸ És csak 1854-55-től – Schmied halálának éve – nyomtatta ki nevét, mint tulajdonos kiadóét. 1857-ben Knöpflmacher könyvkereskedést nyitott Bécsben, ahol a pozsonyi héber nyomda termékeit árulta. Könyvein kevés kivételtől eltekintve Bécs szerepel a kiadás helyeként, talán ezért kerültek el ezek a kiadványok a pozsonyi héber nyomda bibliográfusainak figyelmét.

Knöpflmachertől a műhely H. Sieber kezébe ment át, aki 1859-ben, mint bér munkát vállaló nyomdász jelentkezik. Impresszumaiban még ő is hivatkozik a közismert és jól bevezetett Schmied névre, természetesen üzleti megfontolásból. A gazdasági érdekek egyébként is áthatották a nyomda egész tevékenységét. Úgy H. Sieber – mint 1863-tól utódai – kapcsolatok kerestek és találtak a nagy kiadó cégekkel. A bécsi-pesti J. Schlesinger náluk nyomtatja igénytelen jiddis romantikus regényeit.⁵⁹ Ezek a kisformátumú 16-32 lapos ún. Rasi-típussal nyomott könyvecskék a korra jellemző stílusban írt csodálatos történeteket tartalmaztak. A pesti Isak Nathan naptárakat nyomtatott Pozsonyban,⁶⁰ az M. E. Löwy-cég imakönyvekre adott megrendelést,⁶¹ és érdekes módon a munkáltatók között megtaláljuk Knöpflmachert is.⁶² A H. Sieber majd örökösei neve alatt működő nyomda 1873-ig tevékenykedett.

Időközben 1869-ben új héber műhely jelentkezik a városban. A rövid életű F. R. Maher nyomda, úgy látszik, a klasszikus irodalom támogatását tűzte ki célul.⁶³ Néhány könyv ki-nyomtatása után e műhely eltűnik a szemünk elől. Minden bizonnyal beolvadt a H. Sieber örökösei által kezdeményezett és létrehozott Pressburger Gesellschaft Druckerei nevű vállalkozásba, amely 1873-ban alakult. Az új cég a népfüzetkéik hasznából tartotta fenn magát. Néhány évvel később Franz és Stephan Nirschy megszerezte a részvények többségét és

⁵⁷ Wien, 1855.; harmadik kiadás u.o. 1858. Ez utóbbit láttam.

⁵⁸ Wiel, J.: Ohel Jicchak. Pressburg, 1850.

⁵⁹ Tudomásunk szerint az első regény 1860-ban jelent meg: Zweie schöne Geschichten. Druck von H. Sieber's Buchdruckerei in Pressburg.

⁶⁰ Taschen-Kalender für Israeliten 1865-1866. Pest, Druck von Sieber's Erben in Pressburg.

⁶¹ Izrael könyörgései. Pest, 1866. Sieber örökösei nyomdájából. Pozsony, 1865.

⁶² Cédá la-derech. Druck von Sieber's Erben. Pressburg, 1865.

szerződött az M. E. Löwy Kiadóval. Egy sikeres évtized után a Stampel et Comp. tulajdonába⁶⁴ ment át az első pozsonyi héber műhely. A fentek következtében a XIX. század végére a klasszikus, illetve hagyományos héber irodalom otthontalanná vált Pozsonyban. E hiányság kiküszöbölésére alakult 1875-ben a Löwy-Alkalay cég, amely az e területen tevékenykedő szerzők műveit gondozta.⁶⁵ Az új nyomda az erkölcsi sikerek mellett jelentős anyagi hasznot is hozott. 1877-1914 között több mint száz könyv hagyta el a sajtóját, és a kortárs rabbinikus irodalomnak egyik hazai központjává vált.

N. ben-Menachem, aki J. Kohn bibliográfiáját kiegészítette, néha olyan művet is említ, melynek impresszumában a pozsonyi héber nyomdászat újabb adatai rejlenek. Felsorolásából kitűnik, hogy 1903-ban már működött a Z. Lichtenfeld-féle nyomda, és 1904-ből egy kiadványt ismertet J. Nasch műhelyéből. Ez utóbbiról semmi további értesülésünk nincs, de a Z. Lichtenfeld nyomda kiadványai jól ismertek 1919 utánról. J. Kohn is említi A. Bick kis műhelyét, ahol a tulajdonos saját, majd később mások írásait adta ki 1890-től. Újabb adat szerint 1897-ben még működött.⁶⁶

A fentiekben ismertetett pozsonyi héber nyomdák kiadványainak bibliográfiájához S. Bettelheim 1933-ban gépirásos segédfüzetet szerkesztett.⁶⁷ Ennek feldolgozása, valamint a Kirjath Sepherben megjelent könyvjegyzékek kiegészítése a bevezetőben említett Bibliographia Hungariae Hebraicában fog helyet kapni.

---

⁶³ Tauber, Á.: Jad Áháron. Pressburg, 1869.

⁶⁴ Az első Stampfel-féle nyomtatvány: Gebete der Israeliten. Pressburg. 1888. 1. m. Jegyzéke Stampfel Károly kiadványainak. Pozsony, 1904.

⁶⁵ Adolf Alkalay et Sohn. Judaica. vol. III. 1936. no. 15-16, 36-37. Itt nyomtatták az első héber nyelvű hetilapot Magyarországon. Katzburg, N.: Hebrew periodicals in Hungary. =Areset. I. Jerusalem, 1958. 279-281.

⁶⁶ Az említett tételeket lásd. N. ben-Menachem i. m.

⁶⁷ Bettelheim, S.: Pressburger Drucke. Hebr. Et. Judaica. I. Pressburg. 1933. 6. l. Könyvcímek évről-évre.

Héber hungaricák a XVI-XVII. századból

A középkori hazai héber könyvkultúrájának emlékei kódexek, ősnymtatványok bekötései tábláiról küldik üzenetüket.⁶⁸ Ezen emlékek rendkívül jelentősek, mert a hazai héber könyv történetének első fejezeteit tartalmazzák. Sajnos, mind a mai napig magyarországi héber szerző kezenyomát nem sikerült felfedezni közöttük. Ugyanez a helyzet Mátyás korából külföldre került héber kódexek esetében is.⁶⁹ A XVI-XVII. századból azonban magyar, illetve magyar származású szerzők egész sora jelentkezik héber nyelvű munkával és hazánkra vonatkozó írásművel. E munkák három nagy csoportra oszthatók. Az első csoportba tartoznak a hazai bibliográfiai irodalomban ez ideig nem szereplő önálló munkák, amelyek külföldön jelentek meg, de szerzőjük magyar származásának vallja magát, ez nem egyszer a szerző neve mellett szereplő származási hely említéséből derül ki. Értékes adatokkal szolgálnak számunkra a munkákhoz írt előszavak is. Nem csupán hazai szerzőkkel találkozunk, hanem jelentős számú a külföldi tudósok munkáit szerkesztő és kiadó magyar tudós is. A második csoportba tartoznak az úgynevezett approbációs szerzők. E rövid ajánlások, amelyeket magyar származású tudósok felkérésre írtak külföldi szerzők művei elé, arról tanuskodnak, hogy a XVI-XVII. században volt héber nyelvű tudományos élet hazánkban és tudósaink, ha szerényen is, de helyet követeltek maguknak a nemzetközi irodalomban. A harmadik csoportba találjuk a külföldön tanuló magyar diákokat, akik a kor neves egyetemlein megismerkedtek a klasszikus nyelvekkel, és társaik megjelenő disszertációihoz héber nyelvű verses üdvözlőket írtak.

I. Eisik Tirnau, akit Szinnyi Nagy-Szombati Izsák néven említ,⁷⁰ a XV. század első felében élt. Életrajzát könyve előszavából ismerjük. Könyvében a zsidó vallási szokásokat gyűjtötte csokorba. Bécsi mestere, Ábrahám Klausner hatására kezdett foglalkozni e néprajzi jellegű kutatással. Saját véleményét nem közöl, csupán rögzíti az általa tapasztaltakat. Gyűjtését mint nagyszombati, majd pozsonyi rabbi végezte. Könyvének címe „Szeder ha-Minhagim”,⁷¹ Velencében 1566-ban jelent meg, több mint száz évvel a szerző halála után.

⁶⁸ A magyarországi héber könyv középkori emlékeiről: Scheiber Sándor: *Medieval Hebrew manuscripts as binding boards in the Libraries and Archives of Hungary*. Joshua Bloch Memorial Volume. New York, 1960. 19-28. l. Továbbá Uő.: *Középkori héber kéziratok Magyarország könyv- és levéltárainak bekötési tábláiban*. Magy. Könyvszemle. 1957. 105-115. l., 1962. 25-40. l. Valamint másutt a szerző tollából.

⁶⁹ Kohn Sámuel: *A zsidók története Magyarországon*. Bp. 1884. 383-384. l.

⁷⁰ Szinnyi József: *Magyar Írók*. 9. köt. Bp. 1909. 790.

⁷¹ Lásd. Friedberg, Ch. B.: *Bet Eked Sepharim*. 2. köt. Tel Áviv, 1952. no 2174. Ezt a kiadást nem ismeri Fürst, J.: *Bibliotheca Judaica*. 3. köt. 345. lapon az 1571-i lublini kiadást tartja elsőnek. Az *Encyclopedia Hebraica*. Jerusalem, 1960. 2. köt. 691-692. l. közli az általa első kiadásnak tartott velencei 1591-i editio címlapját. A jiddis fordítás: Eisik Tirnau (ld. Friedberg I. m. no. 2175.). Fürst: I. m. tizenkilenc kiadást ismer 1711-ig.

Azóta számos kiadást ért meg, önállóan is, de többnyire mint imakönyvek függeléke látott napvilágot. E munka sikerére jellemző, hogy Simon Ganzburg már 1590-ben lefordította jiddisre. A fordítás Mantovában jelent meg.

A XVI. században még a mohácsi vész előtt élénk vallási élet zajlott Budán. Tudomásunk van róla, hogy a budaiak egyes vitás vallási kérdésekkel felkeresték a kor neves külföldi tudósait, és Budára is befutottak a véleményyt, döntést váró kérdések. A kérdéseket és válaszokat az egyes tudósok kötetbe gyűjtve adták ki. Ez az úgynevezett responzum-irodalom, amelynek első hazai képviselője Náftáli Kohen ben Jichák volt, aki 1505 körül tevékenykedett Budán.⁷² Munkája sajnos nem maradt reánk. Döntvénytáráról majd egy évszázaddal később egy pályatárs emlékezéséből értesülünk.⁷³ Életrajzából csak annyi ismeretes, hogy 1532-ben Szófiában élt.

A héber tudományok műzsája a mohácsi vészt követő fél évszázadban nem hallatja szavát. Csak az 1597-ben Szalonikiben megjelent⁷⁴ munka jelzi, hogy a tudományos élet a török uralom alatt is zajlott. A munka Dávid ben Jákob há-Kohennek, a budai rabbitanács tagjának a válaszokkal kapcsolatos rituális kérdések elemzéseit tartalmazza. A szerző magyar volta csak az utóbbi évek kutatásai nyomán vált kétségtelenné.⁷⁵ Könyve fia kiadásában jelent meg, további irodalmi működéséről D. Azulaj összeállítása tesz említést, de kiadásukról nem beszél.

Míg a fentiekből látszik, a hódoltsági területről származó héber betűs irodalmi termékek török nyomdákban kerülnek napfényre, a császári Magyarország héber betűs termékeit lengyel, illetve nyugati műhelyek adják ki. Krakkóban 1571-ben jelent meg Ávigdor Szóférnak, a kismartoni gyülekezet jegyzőjének az ünnepi imakönyv-fordítása.⁷⁶ A lengyel rítusú ún. Máchzort fordítja jiddis nyelvre, feltehetően abból a célból, hogy a héberül már nem beszélő gyülekezet számára érthetővé tegye. 1594-ben ugyancsak Krakkóban jelenik meg a hétköznapi imák jiddis fordítása.⁷⁷ Önálló történelmi munkájában⁷⁸ a zsidók 1420-ban történt

---

⁷² Büchler Sándor: A zsidók története Budapesten. Bp. 1901. 61. l. Kohn: I. m. 284., 351., 388. l. Elveszett munkájáról Ungarische Wochenschrift. 3. évf. 1897. 20. l.

⁷³ Aharon Sason b. Joseph: Velence, 1628. no. 54. (A továbbiakban a héber munkák címleírását Fürst: I. m. alapján közöljük a nyelvi közérthetőség miatt. A német szöveg összefoglalja a terjedelmes címlapok tartalmát.)

⁷⁴ Dávid ben Jakob ha-Kohen: Disc. Novellas über den Tr. Gittin. Saloniki, 1597. 4°. Bl. 158. (Fürst: I. m. I. 199. l.)

⁷⁵ Fekete Lajos: Buda, Pest és Óbuda nem mohamedán lakossága 1547-ben és 1580-ban. Tanulmányok Budapest múltjáról. 6. köt. Bp. 1938. szerepel mint Dávid pap. További irodalmi működéséről. Azulaj, H. D. J. Wien, (1864, 70.)

⁷⁶ Avigdor Sofer b. Mose: Das Machsor nach dem poln. Ritus ins Deutsche übertragen. Krakkau, 1571. f. (Fürst: I. m. I. 2. l.)

⁷⁷ Avigdor Sofer b. Mose: Das Gebethbuch nebst Jozerot, Schir ha-Jichud, Tehilim u. s. w. mit jüdisch-deutscher Uebersetzung. Krakkau, 1594. f. (Fürst: I. m. I. 2. l.) és Amsterdam, 1640 (Zedner, J: Catalogue of the Hebrew Books in the Library of the British Museum. London, 1867. 12. l.)

bécsi kiüldözését verseli meg, szintén jiddis nyelven. E munkájával kolligáltan adta ki verses vallásos énekeit. Nyomtatásban 1609-ben került kiadásra, de feltételezhetően kéziratban már 1580 körül ismert volt. Erre utal, hogy Jechiel Moravtsik már 1582-ben lefordította héberre.⁷⁹ Megemlítendő, hogy J. J. Grünwald feltételezi, hogy Ávigdor Szófér csak szerkesztője volt egy ismeretlen szerző munkájának, amelyet ő adott ki második kiadásban⁸⁰ – ez lenne az említett 1609-i velencei editio. E feltevésnek ellentmond az a tény, hogy Ávigdor Szófer 1591-ben elhunyt.

A XVI-XVII. század fordulóján Budán tevékenykedő tudósok közül irodalmi tevékenységet fejtett ki Lewover Lévi Menachem. Büchler többször idézett kiváló munkájában említi, hogy ő volt a szerzője annak a responzum gyűjteménynek,⁸¹ amely 1591-ben jelent meg Szalonikiben. Budai illetőségű volt még Jehuda ben Dávid Kohen Askenázi, aki Izsák Luria munkájához írt megjegyzéseket.⁸² A fent említett Dávid ben Jákob Hákohen fia.

Nem tekinthető magyar származású szerzőnek a belgrádi Szimcha ben Gersom há-Kohen (bár mint budai rabbi is működött mielőtt belgrádi hivatalát elfoglalta volna), azonban igen jelentős hungarica fűződik a nevéhez. Munkája 1657-ben jelent meg Velencében.⁸³ A gyűjtemény célja egységesíteni a válólevelek írása során számtalan variációban szereplő földrajzi helyneveket. Munkájában számos magyarországi helységnév írásmódjával foglalkozik, de felbecsülhetetlen értékű megjegyzéseket tesz a Törökországba szakadt magyar-zsidó közösség „kemény”, azaz magyaros kiejtésével kapcsolatban is.⁸⁴

Amint az Ávigdor Szófer esetében láttuk, egyes történelmi események megihletik a szerzőket. Hasonló indítékkal, de talán kevesebb történelmi vénával megáldott szerző volt Gábiel ben Hessel Schosburg, aki az 1648-49-es lengyelországi kozák pogromot énekli meg.⁸⁵ A szerző

---

⁷⁸ Avigdor Sofer b. Mose: Ueber die Austreibung der Juden aus Wien in jüd.-deutsche Sprache. Gedr. Hinter jüd.-deutsche... Krakau, 1609. 4°. (Fürst: I. m. I. 3. l.).

⁷⁹ Benjacob, I. A.: Ozar ha-Sepharim. Vilna, 1880. no. 96. alatt ismeretlen nyomda termékeként veszi fel 1582-től. Fürst: I. m. II. 289. l. Moravtsik, M. J.: Die Judenverfolgung in Osterreich, namenlich in Wien. 1601. 4°. Ez a kérdéses munka második kiadása. (?) Goldstein, A.: Das Judenbuch der Schöf Str. Zu Wien. Wien, 1908. 112-132. l.

⁸⁰ Grünwald J. J., Budapest (1921, 11).

⁸¹ Lewover Lévi Menachem, Saloniki, 1591. 4°. Steinschneider, M.: Catalog Bibliotheca Bodleiana. 2803. no. 7586.

⁸² Steinschneider: I. m. 469. no. 3098. Életrajzához l. Kirjath Sepher. Vol. 39. 1964. 539-542. l.

⁸³ Simcha b. Gersom há-Kohen: das Buch über die männlich und weiblichen Eigennamen... Verfasst 1657 mit einem Vorw. Von Hosea Nantova. Venedig, 1657. 4°. (Fürst: I. m. III. 325. l.) Szimcha ha-Kohenről l. Scheiber Sándor: Magyarországi zsidó feliratok. Bp. 1960. 161. l.

⁸⁴ Büchler: I. m. 86. l.

⁸⁵ Schosburg, Gábiel: Bussgebete Andachten und Threnodien über die grosse Judenverfolgung in den Jahren 1648-1649 bei dem Kozaken. Amsterdam, 1658. 4°. 16. l. (Fürst: I. m. III. 286. l.) Benjacob: I. m. no. 1299. szerint az első kiadás éve 1653. lásd Zedner: I. m. 262. l. A 2. kiadás címlapján a szerkesztő Pollák Káim 1651-re teszi.

magyar származását a múlt század végén Pollák Káim mutatta ki a műben szereplő magyar szavak, illetve a szerző nevének elemzése útján.⁸⁶

A török idők történetének egyik forrása a vilnai származású Efráim há-Kohen budai rabbi responzum-gyűjteménye. A munkát a szerző halála után fia adta ki 1688-ban Sulzbachban.⁸⁷

A mindennapi élet által felvetett vallási kérdések egész sorát oldotta meg a nagytekintélyű szerző, akihez számos külföldi tudós is bizalommal fordult. A szerző tevékenységéről a legújabb életrajzi feldolgozás héber nyelven jelent meg.⁸⁸

A császári Magyarországon a vallási élet egyik központja Kismarton. A városka szülöttje volt Méir ben Chájjim, a neves Katzenelbogen-család sarja. 1650 körül született. Amikor az 1670. évi bécsi kiűzés hullámai elérik szülővárosát, Stomfára menekül. Itt írja meg könyvét, amely 1675-ben jelent meg Wilhelmsdorfban.⁸⁹ Témáját a vallásfilozófia tárgyköréből meríti, a mikrokozmoszról értekezik. A bibliai Eszter könyvéhez is írt szellemes megjegyzéseket,⁹⁰ ami Fürthben jelent meg 1697-ben. Mint himnuszköltő jelentkezik egyéb gyűjteményekben.⁹¹ Szerkesztésében látott napvilágot Chájjim Wittel⁹² könyve. E munka a lélekvandorlás miszticista elméletét taglalja. J. J. Grünwald – aki részletesen tárgyalja Méir ben Chájjim irodalmi tevékenységét – említi egy responzum-gyűjteményét is.⁹³

Az 1670-i bécsi kiűzetés más szerzőket is külföld felé sodort. A kiűzöttek új hazájukban, mind a magánéletben, mind a hivatalos vagy irodalmi fórumokon nevük mellett jelzőként a „Kismartonból kiűzött” jelzőt használják. Simon ben Efrájim Jehuda neve mellett is megtaláljuk⁹⁴ homiletikai értekezésének címlapján. Ő Bécsben született, de már egész kora ifjúságában Kismartonba került, 1670 után Prágában majd Zolkiewben tűnik fel. Érdeklődésének középpontjában a misztika állt. Ez egyébként a kismartoni tanházra jellemző. Ő szerkesztette és adta ki Menachem Azarja Di Fano⁹⁵ kabbalista értekezését. Ugyancsak az

⁸⁶ Gabriel ben Jehosua, 2. kiad., Bp. 1899. 65. l. Szerk.: Pollák Káim.

⁸⁷ Efraim há-Kohen: 150 Rechtsgutachten... Sulzbach, 1688. 2°. 111 lev. Néhány részletét magyarul l. Kohn Sámuel: héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez. Bp. 1881. 117-123. l.

⁸⁸ Katzburg, N. In.: Szinaj. 31-33. évf. 1953. 6-22. l.

⁸⁹ Méir b. Chájjim Katzenelbogen. Comm. Zu M. Azar di Fano's Traktat..., mit Texte gedruckt. Wilhelmsdorf, 1675. 4°. 435. l. (Fürst: I. m. I. 227. l.).

⁹⁰ Méir b. Chájjim Katzenelbogen. Fürth. 1697. 4°.

⁹¹ Prag., 1703. 8°. Steinschneider: I. m. no. 1696 alatt megjegyzi, hogy Méir b. Chájjim verse a gyűjtemény első lapján található.

⁹² Wittel, Chájjim: Ueber Seelenwanderungen nach Systeme der Kabbala in 35 Kapitel... Mit Anmerkungen von Meir b. Chájjim... Frankfurt, 1684. 4°. (Fürst: I. m. I. 21. l.)

⁹³ Grünwald J. J. Sziget. 1913. 24. l.

⁹⁴ Simon b. Efráim Jehuda: שמעון ד'אזר'א'ס פון דער פנטאטעך און פאר איינצליכע פאלן. Prag, 1687. 4°.

⁹⁵ Menachem Azarja di Fano. Prag, 1688. 4°. 2. kiadás. Frankfurt. 1701. 4°. 12 lev. Benjacob: I. m. 96. l.-on megjegyzi, hogy a szerkesztő önálló tételei is szerepelnek a kötetben.

1670-i kiűzetés miatt vett vándorbotot a kezébe Mose ben Chájjim – a fent tárgyalt Méir ben Chájjim kismartoni szerző testvére –, aki vizsgálódásaink időhatára között egy munkát jelentetett meg. Kiadta Kalonymos ben Kalonymos munkáját⁹⁶ is jiddis fordításban.

A héber könyv hazai történetének igen érdekes vonása Schulhof Izsák, egykori budai lakos feljegyzései, amelyeket a város 1686. évi visszafoglalása után vetett papírra. E verses gyászénekek nem jelentek meg nyomtatásban, de könyvtörténeti érdekességük miatt szólunk róluk. Az egyik gyászdalban így ír a szerző „...sírok én a sok száz szent könyv miatt, amelyeket darabokra tépve lábbal tiportak...”, és a versekhez írt magyarázatában említ egy könyvolvasó egyletet, amelynek célja a héber irodalom terjesztése volt.⁹⁷

Buda ostroma után a császári csapatok fogságába esett foglyok kiváltása körül nagy érdemeket szerzett egy Süskind Taussig nevű prágai fiatalember. Az ő tevékenységét örökítette meg Aharon ben József budai száműzött Ein schön neu Lied von Ofen címmel,⁹⁸ jiddis nyelven írt héber betűs nyomtatványában, amely Prágában jelent meg 1688-ban. Értékes hungarica még Taussig röplapja, amelynek egyetlen példánya a wroclawi Városi Könyvtárban található. A „budai száműzöttek” közül való volt Jonathan ben Jakob is. Az idős szerző vallásfilozófiai elmélkedése Dyrhenfurtban 1697-ben jelent meg.⁹⁹ Szépirodalmi erényeket csillogtat a jiddisül írt Neu Maase Buch című kötete, amelyben régi legendákat dolgoz fel.¹⁰⁰ A hazai vallástörténeti fejlődés szempontjából nem közömbös, hogy ő sem tudta kivonni magát Menáchem Azarja di Fano hatása alól. Még saját műveinek kiadása előtt sajtó alá rendezi Di Fano¹⁰¹ munkáját. József ben Gerson „budai száműzött”, aki 1686 után Prágában, majd Izmirben tevékenykedett, önálló irodalmi alkotással nem jelentkezik. Frankfurtban 1709-ben kiadta mestere, József Iszkifó összegyűjtött responzumait.¹⁰² A kötetben, amelyben mestere életművét összegzi, néhány saját responzumát is közreadta.¹⁰³

II. A XVI-XVII. század tudományos és vallási irodalmának egyik jellemzője, hogy a szerzők neves tudósokkal ellenőriztetik kézírataikat, és azok ajánlásával adják ki műveiket. A

⁹⁶ Kalonymos b. Kalonymos. Sulzbach, 1705. 4°. 58 lev. lásd még Grünwald: I. m. 27-28. l.

⁹⁷ Kohn: I. m. 131-134. l.

⁹⁸ Aharon b. József. Praga, 1688. 8°. Brann, m.: Zum Ofner Judenmord 1686. Monatschrift f. Geschichte u. Wissenschaft Judentums. XXV. Évf. 1881. 540-555. l. Szövegét kiadta: Fürst, A.: Ein sein nai lid fun Ofen. Monatschrift f. Geschichte u. Wissenschaft Judentums. LXXXI. Évf. 1937. 223-230. l.

⁹⁹ Jonathan b. Jakob: Ueber Moral und Askese geschöft aus Sefer Chasidim. Dyrhenfurt, 1697. 4°. 20. lev. (Fürst: I. m. I. 105. l.). Az 1797-es évszám valószínűleg sajtóhiba. Uo. Sulzbach 1697.

¹⁰⁰ Jonathan b. Jakob: Sammlung verschiedener Geschichten zur Unterhaltung und Belehrung. Dyrhenfurt, 1697. 4°. 8 lev.

¹⁰¹ Di Fano, Menachem Azarja. Ed. Jonathan b. Jakob. Dyrhenfurt, 1693. 4°.

¹⁰² Iszkifó, József. Frankfurt. 1709. 4°. Származásáról: Kaufmann D.: A zsidók utolsó kiűzése Bécsből és Alsó-Ausztriából. Bp. 1889. 171. l.

kor héber irodalmában ezek az approbációk különösen jelentősek. A felkért tudósok gyakran nem csupán a hozzájuk eljuttatott kéziratról írnak, hanem felhasználják a lehetőséget, és approbációjukban egy-egy rövid elmefuttatást is elhelyeznek. Fontos családtörténeti kapcsolatokat olvashatunk ki ezekből a néha elég terjedelmes írásokból. A kismartoni Jehuda ben Chanoch, aki a XVI-XVII. század fordulóján Lidomirban tevékenykedett, szoros kapcsolatban állt Samuel Löw poseni mesterrel, akinek két munkáját is approbálta.¹⁰⁴ Kaufmann Dávid rámutat, hogy Jehuda ben Chanoch családja pozsonyi származású.¹⁰⁵ Eulenburg Jiszachar bibliamagyarázatokat tartalmazó művét,¹⁰⁶ amely 1623-ban Párágában jelent meg, Meir ben Jeruchám látta el ajánlással. Az approbáció szerzője Kismartonból származott a palesztinai Tiberiasba. Mordechaj ben Jichák há-Kohen rabbi volt Budán a XVII. század közepén. Az ő approbációját olvashatjuk Tuchführer Cevi ben Gersom¹⁰⁷ könyve előtt. Kismartoni származású volt Baruch Austerlitz,¹⁰⁸ aki kolini rabbi, majd prágai prédikátor lett. Approbációja a Frankfurt an der Oder-ban 1705-ben jelent meg.¹⁰⁹

III. Az approbáció mellett a verses üdvözlés a tárgyalt kor nagy irodalmi divatja. A magyarországi szerzők tollából származó ajánlások, üdvözlések között szép számmal akadnak héber nyelvű alkotások. Vonatkozik a megállapítás különösen a külföldön tanuló magyar diákokra. A reformáció nagy szellemi áramlatai a külföldi egyetemek felé sodorják a fiatalokat. Így válik Wittenberg, Utrecht, Leyden egy-egy magyar diákközponttá.

Laskai Matkó János 1630-ban nyitja meg a leydeni¹¹⁰ egyetem alkalmi héber költőinek sorát Medgyesi Pál vallásos témájú vitairatához írt versével. Kollégái közül Diószegi Kalmár Pál négy különböző kiadványban szerepel; üdvözli tanulótársát Báthori G. Mihályt – aki még ugyanabban az évben, 1563-ban Becskeházi V. Istvánhoz ír meleg sorokat –, majd Kis-Marjai V. Pál Disputationum ex Philosophia c. művét látja el héber verssel. 1654-ben Debreczeni K. János és Szepsi Korocz András műveit üdvözli. Több mint húsz évvel később jelentkezik Rácz-Böszörményi János Magyar Józsefhez írt rövid költeményeivel. Vízaknai Mihály 1679-ben Zilahi István munkáját tiszteli meg.

¹⁰³ Kohn, Boaz. Hazofe. XIV. évf. 1930. 3-4. sz. 261. l.

¹⁰⁴ Posen. 1593. Jichák ben Samuel ha-Levi. Basilia. 1625. 4°. 68 lev.

¹⁰⁵ Kaufmann, D.: Monatschrift f. Geschichte u. Wissenschaft Judentums. XXXVIII. 1894. 93-94. l.

¹⁰⁶ Eulenburg, Jiszachar. Prag, 1623. f. 214 lev.

¹⁰⁷ Tuchführer, Cevi b. Sámson. Venedig, 1660. 4°. 106 lev.

¹⁰⁸ Kaufmann, D.: I. m. 153. l.

¹⁰⁹ Ed. Hi. Lieberles. Ein Auszug aus dem Aruch. Prag. 1707.

¹¹⁰ Laskai Matkó János RMK III. 1458. Diószegi Kalmár Pál RMK III. 1840., 1844., 1893., Báthori G. Mihály RMK III. 1842. Rácz-Böszörményi János RMK III. 2759. Vízaknai Mihály RMK III. 2992.

A wittenbergi egyetem¹¹¹ hallgatója Zabeler Jób, aki 1649-ben Kotay János dissertatióját üdvözli igénytelen héber versével. Földije, a szintén lőcsei Kemmel János 1659-ben Thann András diáktársát üdvözli. Pilarik András és István 1668-ban szerepelnek, mint héber és szír poéták. Szintén a keleti nyelvekhez vonzódott Magnus György Frigyes, aki tanulótársához, Kochmeister Sámuelhez héberül, káldul, szírul és arabul írt.

Utrechtben¹¹² 1651-ben jelentkezik az első magyar származású héber költő, Somosi P. János, a XVII. század egyik jeles magyar hebraistájának, Komáromi Csipkés Györgynek a munkájához írt három szakaszos versével. Johann Leusden, aki Komáromi Csipkés héber tanára volt, kitűnő héber verssel köszönti volt tanítványát. Alistali Farkas Jakab 1652-ben és 1654-ben szerepel utrechti kiadványban, Mártonfalvy György 1656-ban Utrechtben Szántai Pocs Istvánhoz és Franekerben 1668-ban Debreczeni Gele Jánoshoz írt üdvözlő sorokat. Debreczeni P. János diáktársát, Martonfalvi Györgyöt tiszteli meg. Weszprémi B. István 1666-ban Sárközi Mihályhoz ír. Egy évvel később Csekei F. Pál, Szilágyi Márton könyvében szerepel héber versével.

Pataki István írását Franekerben¹¹³ adták ki 1665-ben, Szőlősi Pálét és Jenei Györgyét 1686-ban, Szilágyi Péterét 1696-ban és 1697-ben. 1700-ban Nánási L. József zárja a Franekerben megjelent magyarországi héber költők sorát. Gyarmati István és Debreczeni S. Gáspár 1626-ban Frankfurtban,¹¹⁴ Kallai Kapis János és Békés János 1674-ben Bázelen¹¹⁵ adnak ki héber üdvözlő verset. Brémában 1625-ben¹¹⁶ jelenik meg Besenyei F. Mihály munkája, amelyet Kismarjai Veszelin Pál kedves versecskével üdvözl.

Tudomásunk szerint a hazai műhelyek sajtója alól igen kevés héber költemény látott napvilágot. Ezek közül kettő ismert csupán: Tofeus Mihály 1652-ben Sárospatakon és Kaposi Sámuel 1702-ben Kolozsvárott jelentkezett héber költeménnyel.¹¹⁷

Közleményünk nem tartalmazza a hazai bibliográfiákban szereplő önálló héber hungaricumokat. A magyarországi héber sajtótermékek ismertetése – beleértve az üdvözlő versirodalmat is – csak hazai héber nyomdatörténet forrásainak a feltárása után lesz időszerű.

---

¹¹¹ Zabeler Jób RMK III. 1733. Kemmel János RMK III. 2103. Pilarik András és István RMK III. 2448. Magnus György RMK III. 2452.

¹¹² Somosi P. János RMK III. 1782. Leusden János RMK III. 1781. Alistali Farkas Jakab RMK III. 1813. 1904. Mártonfalvy György RMK III. 1972., 2013. Debreczeni P. János RMK. 2022. Weszprémi B. István RMK III. 2369. Csekei Pál RMK III. 2401.

¹¹³ Pataki István RMK III. 2279. Szőlősi Pál és Jenei György RMK III. 3389. Szilágyi Péter RMK III. 3988., 4033. Nánási L. József RMK III. 4178.

¹¹⁴ Gyarmati István RMK III. 1399. Debreczeni S. Gáspár RMK III. 3389.

¹¹⁵ Kallai Kocsis János RMK III. 2647. Békés János RMK III. 2647.

¹¹⁶ Kismarjai Veszelin Pál RMK III. 1372.

¹¹⁷ Kaposi Sámuel RMK II. 2109.

Újabb adatok a sárospataki nyomda történetéhez

A magyarországi héberbetűs nyomdászat történetével kapcsolatban Scheiber Sándor az elmúlt években volt szíves felhívni a figyelmemet az akkor még kéziratban levő Magyar Zsidó Oklevéltár VIII. kötetében található nyomdatörténeti adataira.¹¹⁸ Eszerint Debreczeni Tamás a Rákóczi birtokok sárospataki prefektusa egy 1633. aug. 7-én kelt levelében említi a tervezett sárospataki nyomda betűtípusainak egy részét. Ez az adat majdnem két évvel előzi meg a sárospataki nyomdáról eddig előkerült legkorábbi értesítést, Tolnai P. Istvánnak 1635. március 2-án kelt Rákóczihoz írt sokat idézett levelét.¹¹⁹

A Rákóczi levéltár további vizsgálata során még néhány ide vonatkozó megjegyzés került elő. Mind Debreczeni, mind a fejedelem tollából.

Rákóczi 1633. június 8-án kelt levelében¹²⁰ így ír a prefektusnak „...ha mindaz 200 tallért meg nem adatta volna a betűöntőnek, adja oda, hogy annál hamarébb mind görög mind sidó betűk készülhessenek el, ha pedig kegyelmed megfizetett, mind két rendbeli betűtől...” Ugyanez év július 11-én Debreczeni értesíti¹²¹ Rákóczit „...az görög betűt látni, és ha elkészült idehozni elküldtem, az sidó betűket is szolicítalom és Nagyságod kegyelmes parancsolatja szerint cselekedem mihelyt elkészülnek...” Augusztus 7-én kelt levele már arról tanúskodik, hogy a görög betűk megérkeztek „...az görög betűket is megírtam 25. july, hogy ide hozták, de mivel annak előtte azt parancsolta Nagyságod, hogy az görög betűket itt tartsam, míg az sidó betűk is hozzá érkezhettnek s egyszersmint küldjem be...” Debreczeni három szeptember elejéről keltezett leveléből viszont arról értesülünk, hogy egy betűöntő mestert vár illetve indít útnak. Szeptember 4-én így ír¹²² „...Az betűöntő ez jövő szerdán érkezik ide, Nagyságod kegyelmes parancsolatja szerint küldöm el...”, szeptember 11-én¹²³ „...Az betűöntő mester az este érkezik ide, jó gondviseléssel holnap indítom innét meg kocsin...”

Az utolsó e tárgyban írt sorai szeptember 13-án keltek és személyes megjegyzéseket tartalmaznak¹²⁴ „...az betűöntőt elküldöttem tegnap reggel jó gondviseléssel, én kedvét kerestem, nem sok étellel megéri de bort jól s sokat iszik, anélkül nem is lehet...”

---

¹¹⁸ Magyar Zsidó Oklevéltár VIII. 1264-1760. Szerk.: Scheiber Sándor. Bp. 1965. 262. l.

¹¹⁹ Takács Béla, Comenius sárospataki nyomdája. A sárospataki nyomda története. I. 1650-1671. Sárospatak. 1958. 6. l. és Gulyás Pál: A könyv sorsa Magyarországon. II. Bp. 1961. 176. l.

¹²⁰ Országos Levéltár KAM it. Rákóczi cs. B. 1579-162.

¹²¹ u. o. 1579-182

¹²² u. o. 1579-202

¹²³ u. o. 1579-206

¹²⁴ u. o. 1579-208

A fenti levélváltás alapján kétségtelennek látszik, hogy a görög és héber típusok valahol elérhető földrajzi közelségben készültek és a később említett betűöntő mester is feltehetően nem távoli országból érkezett. Mindez fényt vet nyomdászattörténetünk egy eddig ismeretlen összefüggésére.

I. Rákóczi György, aki korának megfelelő kulturális színvonalra óhajtotta emelni a fennhatósága alá tartozó területeket, átvette és tovább fejlesztette a Bethlen Gábor által alapított gyulafehérvári nyomdát és jelentős erőfeszítéseket tett a kollégium érdekében is. Amikor 1630-ban J. Alstedt Piscator és Bisterfeld a fejedelem meghívására megérkezik Gyulafehérvárra, tarsolyukban már ott van a még ebben az évben Brandenburgi Katalin elé terjesztett javaslat,¹²⁵ amely a nyomda új betűtípusainak beszerzését is említi. „...typographiam sic oportet reformare út tipographus sibi propiciat de uno et altero qui typos recte ordinet, quinque ordinatos rite imprimat. Deinde typi graeci ex civitatibus Transilvano saxonice, et quidam hebraici curendi sunt...”¹²⁶ vagyis az erdélyi száz városokból kívánják beszerezni a görög és héber típusokat. Bizonyos, hogy a pataki nyomda betűinek forrása ugyanott keresendő ahol a másik, Rákóczi által támogatott nyomda szerezte be szükségleteit.

Gulyás szerint¹²⁷ a pataki és a gyulafehérvári nyomda betűtípusai is Hollandiából származtak, Debreczeni fent közölt 1633. július 11-én kelt levele ezt a feltevést kizárja. Mint már utaltunk rá, a levél szerint a betűknek valahol elérhető földrajzi közelségben kellett készülniük, ha a prefektus „az görög betűt látni, és ha elkészült idehozni...” elküldött.

A betűk forrása így – igen valószínűnek látszik – az Alstedtéek által említett erdélyi száz városok egyike volt. Talán Brassó, ahol már a XVI. században nyomtak görög szöveget, sőt, görög nyelvű könyvet is.

Az újabban előkerült megjegyzések azonban sajnos nem térnek ki részletesebben a héber betűk megérkezésére, és igen szűkszavúak a betűöntő mesterrel kapcsolatban. Annyi azonban bizonyos, hogy a gyulafehérvári nyomdában már 1635-ben megjelenik Alstedt héber nyelvtankönyve,¹²⁸ így lehetetlen, hogy az 1635. október 2-án kelt I. Rákóczi György Tolnai P. Istvánhoz írt levelében¹²⁹ említett holland nyomdászok hozták volna magukkal az említett betűtípusokat, amint azt Gulyás Pál állítja.

---

¹²⁵ Teljes terjedelmében közölte Történelmi Tár 1884. 199-201. l. Más változatban ld. Koncz József: A marosvásárhelyi partikula monográfiája. Marosvásárhely, 1883-4. 549. l.

¹²⁶ Váró Ferenc: Bethlen Gábor kollégiuma. I. Nagyenyed 1903. 110. l.

¹²⁷ Gulyás Pál: Nyomdáink belső élete a XVI-XVII. században. Irod. Tört. Közlemények. 1948. 3. l. 1641 március elején újabb betűöntőmester érkezett Patakra Liska János személyében, a latin betűket valószínűleg ő öntötte.

¹²⁸ Alstedius, J. H.: Rudimenta Linguae Hebraicae et Chaldaicae. Gyulafehérvár, 1635.

¹²⁹ A levél szövege közölve: Prot. Egyh. És Isk. Lapok 1875. 779. l.: hivatkozik rá Gulyás Pál: i. m. 267. l.

A sárospataki nyomda egyébként még 1649-ben is használatlanul hevert,¹³⁰ nagyobb összefüggő héber szöveg csak 1652-ben került ki a nyomda sajtója alól. A *Musae Patachiae* című gyűjteményben jelent meg Tófeus Dobos Mihály II. Rákóczi Zsigmond felett tartott héber nyelvű gyászbeszéde.¹³¹ A nyomda 1671-ben történt Debrecenbe költözéséig csupán teológiai művek jegyzetelésére használták a görög és héber típusokat. Az 1666. április. 8-án kelt nyomdai leltár¹³² szerint Cicero-típusban 1 cent 36 libra súlyösszegű héber betű, 1 cent 116 libra görög betű volt a nyomdában. Ez körülbelül megfelel annak a 200 tallérnyi értéknek, amelyet Debreczenitől kér számon Rákóczi a fent idézett, 1633. június 8-án kelt levelében.

---

¹³⁰ Medgyesi Pál levelében l. Takács i. m.

¹³¹ *Musae Patachiae*. Sárospatak. 1652. Eredeti példányt nem sikerült Magyarországon felkutatnom, tárgyalva: archiv pro badani o zwote a spisech I. a. Komenskeho. 1912. pp. 31-32.

¹³² Harsányi István: A sárospataki nyomda leltárai. Magy. Könyvszemle. 1926. III. 1-től.

Péchi Simon két könyvbejegyzése

Bethlen Gábor egykori kancellárjának, az erdélyi szombatosok nagytudományú vezetőjének, Péchi Simonnak könyvtáráról és olvasmányairól alig maradt feljegyzés. Bibliotékáját utoljára Orbán Elek látta, akinek végrendelete szerint azt „revolutiokor a gyergyó-szentmiklósi templomból generális Graven prédálta el.”¹³³ A Rákóczi-felkelés idején eltűnt könyvtárnak azóta nyoma veszett. Kohn Sámuel a kéziratban maradt Péchi munkákból eredménnyel tárta fel azok forrásvidékét, de figyelmét jobbra a középkori héber művek azonosításának szentelte.¹³⁴ Péchi más irányú érdeklődéséről, műveltségéről csak az utóbbi években esett szó.¹³⁵ A korábbi kutatások és az újabb eredmények egybevetése arra enged következtetni, hogy 1613-tól 1621-ig magas állami hivatalt betöltő Péchi csak az 1621. május 23-át, azaz letartóztatását követően kezdett érdemben foglalkozni a szombatoság ideológiájával. Nagyvárad „arestáltatása”-t követő Szamosújvárott, majd Kővár börtöneiben töltött harmadfél esztendei várfogás után, az 1620-as évek közepétől jelentkezik a héber nyelvű teológiai irodalomból fordított munkákkal és az azok nyomán kialakított szombatos ideológiával. A gondolatait átformáló börtönévekből eddig csupán Bethlen Istvánhoz írt két levele volt ismert. Mindkettőben ártatlanságát bizonyítja, és szomorú sorsát ecseteli. Kohn az 1621. július 30-án kelt első levél „Töltöm napjaimat... írások olvasásával” megjegyzése és az ott szereplő számos bibliai idézetből, joggal következtetett arra, hogy a fogoly keze ügyében volt a Szentírás.¹³⁶ Ezt a reális, de meglehetősen általános feltételezést pontosítja és ideológia-történetünk szempontjából további fontos adatokat szolgáltat a Sárospataki Református Kollégium Könyvtárában G 453 jelzeten őrzött *Chronicon Charionis* (Wittenberg 1572) példány.¹³⁷ E kötet már 1709-ben jelenlegi helyén volt. A címlapon olvasható „Sum Petri Carolini” bejegyzés pedig Nagyváradon kerülhetett a kötetre, mert Károlyi Péter 1568-1575 között itt tevékenykedett. Péchit, akitől további bejegyzések származnak, 1621. március 23-án Nagyváradon tartóztatta le Bethlen Gábor Kamuthi Balázs közreműködésével.¹³⁸ Így valószínűnek látszik, hogy a magasrangú fogoly kért és kapott olvasnivalót a református parókia

¹³³ TT 1891. 488. Péchi Simon ugyanott említett utazási diáriumának felderítésére Scheiber Sándor szíves segítségével van remény.

¹³⁴ Kohn Sámuel: A szombatosok, történetük, dogmatikájuk, és irodalmuk. Különös tekintettel Péchi Simon főkancellár életére és munkáira. Bp. 1889.

¹³⁵ Dán Róbert: Péchi Simon világképének elemei és forrásai. OK II. 1973. (Reneszánsz Füzetek. 19.).

¹³⁶ Kohn i. m. 188-189.

¹³⁷ Köszönetet mondok Czegle Imre könyvtáros úrnak, hogy a kötet tanulmányozását és a fotók készítését lehetővé tette.

¹³⁸ Dán Róbert: Péchi Simon letartóztatása 1621-ben. ItK 1974. 66-70.

könyvtárából. Nem valószínű ugyanis, hogy Szamosújvárott vagy Kővárott kallódott volna Károlyi Péter egykori tulajdona. Péchitől viszont az 1638-as dési terminus után kerülhetett a könyv a Rákócziakhoz és jutott Sárospatakra. Tény az, hogy a kővári börtönben már 1622. február 22-én Péchi kezében volt ez a példány, sőt, ekkora áttanulmányozta azt. Erre utal az e napon írt bejegyzése: „A 1533 numerabantur Anni á Condito mundo 5293. Id est quinquies mille ducenti nonaginta tres anni juxta hunc computum hodie numerarentur á condito mundo A 5383 qui nobis á nato Christo Salvatore numerantur 1622. Signatum in captivitate mea Kövarini die 27 febr. S. Pechi m. p.”

A „Cronicon Carionis”, Johannes Carion több kiadást megért munkája, a Humanitatis Melanchtoniana szellemében írt világkrónika ugyanis koncepciójában és szerkezetében is érintkezik a Péchi bejegyzésben idézett Münster-féle bibliakiadás Lev. 25-höz írt kommentárjával. Carion az emberiség történetét a talmudból és más zsidó hagyományozott forrásból kiemelt „Elia házának tanítása” szerint rendszerezi: „Sex millia annorum mundus et deinde conflagratio. Duo millia Inane; Duo millia Lex; Duo millia dies Messiae, út propter peccata nostra, quae multa et magna sunt, deerunt anni, qui deerunt” – írja a mű élére és a háromszor kétezer éves periódusokba igyekszik beleszorítani a világtörténetet. Ez a reformáció hivatalos történetfilozófiájává emelt tézis Sebastian Münster Biblia Hebraicájának előszavában a megtérítendő zsidók felé hangoztatott teológiai érv.¹³⁹ A hatalmas mű, amely tartalmazza a teljes héber Ószövetséget, annak latin fordítását és a jegyzetekben számos postbiblikus héber kommentárt, 1553-ban íródott és nyomtatásban már 1534-1535-ben megjelent. A Leviticus 25/5-höz írt megjegyzésben Münster kifejti, hogy a bibliai alapszövegben adott „szombatév”-ből hogyan következik „Elia házának tanítása.” Bonyolult kabbalista eszmefuttatásokat közöl, majd két következtetést von le: „...quod lex Mosaica non erat duratura nisi usque ad dies Messiae... quod Christus iam dudum venerit.” Hozzáteszi még: „Ipsi enim hoc Christo anno MIIIIXXXIII numerant á principio mundi quinque millia annorum dicentos nonaginta tres annos et adhuc expectant suum Messiam cum in sexto sint millenario annorum mundi...”- mármint a zsidók, akik ekkora remélik a Messiás első eljövetelét.¹⁴⁰

Úgy a Carion-krónika, mint az említett münsteri fejtegetés szoros kapcsolatban állnak a bibliai teremtetéstől számított hagyományos zsidó időszámítással. A kétezer éves periódusok kisebb-nagyobb megközelítéssel ebből mutathatók ki hitelesen – a XVI. század teológusai

¹³⁹ Az „Elia házának tanításáról” szóló talmudi mondás továbbéléséről l. Waldapfel József: Egy talmudi hely szerepe a reformáció korának történetiszemléletében. IMIT Évkönyv. 1940. Bp. 1940. 93-115. Waldapfel a Münster-biblia párhuzamos nézeteit és helyeit nem említi. L. m. Scheiber Sándor: Fil. Közl. 1960. 113.

¹⁴⁰ Ez természetesen nem általános hittétele a zsidó vallásnak, csupán egyes kisebb csoportokban elterjedt nézet. Vö. Münster, Sebastian: Biblia Hebraica. Basilea 1534-1535. u4d. lev.

szerint. Az első kétezer év a világteremtéstől Mózesig terjed, a második Mózesről Jézusig, a harmadik Jézusról. Ez utóbbi szakasz végére helyezték a különféle chiliaista elméletek Jézus újabb eljövételét, a zsidók pedig az először eljövő Messiás megjelenését. Péchit bejegyzése írására e problémakör körül csapongó gondolatok inspirálhatták. Nem kétséges, hogy következtetései valamilyen módon összefüggtek a gondosan áthúzott, olvashatatlaná tett 5382-es dátummal. Máskülönben mi oka lehetett pont ennek az évszámnak a törlésére? Tény, hogy a fogságából szabaduló egykori kancellár későbbi irodalmi tevékenységében határozottan a zsidó álláspontra helyezkedik a megváltás kérdésében. Itt Kővárrott, és most 1622. február 27-én azonban még „Christus”-nak és „Salvator”-nak mondja Jézust.

Más szempontból is figyelmet érdemel Péchi fent idézett könyvbejegyzése. Megtudhatjuk belőle, hogy a „Chronicon Charionis” mellett Münster Biblia Hebraicája is vele volt börtönében. Ez lehetett forrása azoknak a bibliai idézeteknek, amelyekre Kohn felfigyelt. És ez a bázisa azoknak a Münster nevével jelzett megállapításoknak, melyekkel az 1620-as évek második felében készült Zsoltárfordításának kommentár-apparátusában találkozunk.¹⁴¹ Egyúttal pedig bizonyítja, hogy sikertelen maradt a még kancellársága idején tett erőfeszítése, hogy zsidó kalendáriumhoz jusson.¹⁴²

A sárospataki könyvtár Carion-krónikájában olvasható másik Péchi-bejegyzés, újabb könyvvel bővíti a Bethlen Istvánnak írt levélben említett „írások” hátterét.

A kötet fedőlapjának verziójára Péchi egy Augustinus-idézetet jegyzett fel: „August: Lib. De Civitate dei 14. Cap. 13. Audeo dicere, superbis utile esse Cadere in aliquod apertum manifestum-que peccatum, unde sibi displiceant, qui iam sibi placendo ceciderant. Salubrius enim Petrus sibi displicuit quando flevit quam sibi placuit, quando praesumpsit.”¹⁴³

A pontos forrásjelölés és a szó szerinti idézés mutatják, hogy ez a munka is Péchi kezében volt. Augustinusnak az Isten városáról írt, bibliai és zsidó vonatkozásokban bővelkedő műve, melyet átszíneznak újplatonikus elemek is, felkelthette a fogoly érdeklődését. Igaz teológiai álláspontjával nemigen értett egyet a határozottan antitrinitárius, bár ekkor még nem szombatos Péchi. E munkából kiemelt mondata nem is teológiai, hanem filozófiai összefüggésében érthető meg.

Péchi a XVI. század első évtizedében Magyarországon és Erdélyben is rohamosan tért hódító újsztoikus filozófiát vallotta. Bukásával csak megerősödhetett benne a világ dolgainak

---

¹⁴¹ MKSz 1972. 287-291.

¹⁴² 1620. március 4-én Borsos Tamásnak Konstantinápolyba írt levelében kéri elvbarátját, hogy: „Egy zsidó kalendárium nélkül se hagyjon kegyelmed, mentül hamarabb, maga jöveteli előtt jutassa kezembe.” TT. 1881. 630.

¹⁴³ Augustinus: De Civitate Dei. Libri XXII. Ed. Emanuel Hoffmann. II. Praga-Vindobonae-Lipsiae. 1900. 33.

kiismerhetetlenségét, az attól való távolmaradást hirdető elmélet. A bölcs tartózkodás és a belső nyugalom keresésének újsztoikus szabályait Péchi megszegte, amikor a hatalom kábulatában Bethlen Gábor helyére tört. Ennek a ballépésnek következménye volt letartóztatása.¹⁴⁴

Az Augustinus-idézet, amely valószínűleg még fogsága első heteiben, talán hónapjában íródhatott, azt a rezignált lelkiállapotot tükrözi, amellyel a fogoly tudomásul veszi helyzetét. Sőt, pozitív következtetést von le belőle.

Más kérdés az, hogy a hivatalos fórumok felé mindig teljes ártatlanságát bizonygató Péchi, aki kínosan ügyel arra, hogy a gyanú árnyékát is távoltartsa magától – e bejegyzésben akaratlanul is vallomást tesz. Az Augustinustól kiemelésre méltatott mondat a nagyratörők, kevélyek üdvére értelmezi azok megszégyenülését, hasznosnak mondja bukásukat. Így volt ez a Jézust eláruló bibliai Péter esetében – és ezzel vigasztalja magát a Bethlen ellen forduló egykori kancellár.

A Péchi kezében lévő Augustinus: De Civitate Dei példány kiadásának helyét és dátumát nem sikerült azonosítanunk. Reméljük, Péchi Simon könyvtárának további kutatása sok más kérdéssel együtt erre is választ fog adni.

---

¹⁴⁴ Az újabban előkerült források szerint Péchi az 1621 tavaszán folytatott hainburgi béketárgyalások után a Porta segítségével szeretett volna a fejedelmi székbe jutni. ItK 1974. 66-70.

Adalékok a magyarországi héber nyomdahelyek bibliográfiájához

a Kirjath Sepher-ben

A magyar nyomdatörténeti és bibliográfiai kutatások térképén e tudományágak születésétől terra incognita a magyarországi héber nyomda története és a héber könyv bibliográfiája. Nagy könyvszeteink is csak elvétve adnak egynehány műről értesítést. Természetesen e hiányosságokat azzal indokolhatjuk, hogy ezen ismeretlen területek feltárására csak olyan kutatók vállalkozhattak, akik jól bírták a héber nyelvet, ilyen pedig csak nagyritkán akadt.

A Jeruzsálemi Héber Egyetem bibliográfiai folyóirata, a Kirjath Sepher hasábjain az 1948. XXIV. Évf. 3. számában jelentkezett P. J. Hacohen: A héber nyomda Magyarországon című cikksorozatával. Bevezetőjében két forrásmunkára hivatkozik és megemlíti, hogy e tárgykörből tudomása szerint más mű nem jelent meg. Ez kiegészítendő Baloghy István: A Magyar Kir. Egyetemi Nyomda termékeinek címjegyzéke. Bp. 1882., és Bettelheim Samu: Pozsonyi nyomtatványok. Hebraica és Judaica. Pozsony, 1933. művekkkel. P. J. Hacohen cikksorozatának első része felöleli az ungvári, a munkácsi és a paksi héber nyomdák történetét és bibliográfiáját. Az egyes városokról rövid ismertetést találunk a cikkek bevezetőjében, amely a külföldi kutatók számára íródott. Nyomdatörténeti ismertetés vezet be az egyes tanulmányokat, majd évek szerint – éveken belül – pedig a héber betűrend sorrendjében következnek a könyvek analitikus címléírásai. Az egyes városok anyagát szerző-, illetve címmutató zárja be. Az alábbiakban csak a nagyobb bibliográfiákból kimaradt, illetve az általunk fontosnak tartott kiadványok jegyzékét közöljük, melyben a legnagyobb mértékben Dán Róbert magánkönyvtárának anyagára, könyveire támaszkodtunk (a szerk.).

Ungvár

A Kirjath Sepher magyar nyomdatörténeti sorozatának első cikke az ungvári héber nyomdával foglalkozik.¹⁴⁵ Ungvárott az első héber nyelvű nyomdász Karl Jaeger volt. A betűket egy Eisenstadt nevű ungvári ember adta bérbe, ő Bécsből hozatta azokat. A nyomda 1865-től 1878-ig működött. Hacohen ebből az időszakból 44 művet ismertet. N. Ben-Menachem hozzászólásában három, eddig ismeretlen művet tesz közzé.¹⁴⁶ Kiegészítette még Ch. Liebermann néhány mű feltárásával.¹⁴⁷ Az OSZK gyűjteményében található két további hebraica: széfer Ámárot t'horot ál hilchot mikváot. Ungvár, 1939-1940, Gellis. 32. l. 8°, és

---

¹⁴⁵ Kirjath Sepher. L. 1948. Vol. XXIV. No. 3-4.

¹⁴⁶ K. S. L. Vol. XXV. No. 3.

¹⁴⁷ K. S. L. vol. XXVII. No. 1.

Luáh Jerusálmi. Ungvár, 1940, Gellis. 41. l. 12°. Igaz ugyan, hogy a szerző megemlíti a továbbiakban, hogy 1926-ban újjáalakult a nyomda Sz. Gellis vezetésével, de a fenti műről sem ő, sem a kiegészítők nem tesznek említést. Ch. Liebermann véleménye szerint Sz. Gellis már 1919-ben nyomott héber könyvet Ungvárott.

1. Tennembaum, Zéév Wolf: r'hovot hánáhár. Biurim ál háTorá, széfer B'résit. Ungvár, 1864. Jaeger 159 (1) lev. Magyarázatok a Bibliához, Mózes I.
2. Burdó, Ávráhám: Hálichot Olám. Diné Sulhán áruch biszfát j''á. Ungvár, 1864. Jaeger 95 63 lev. 8°. Egy vall. kódex törvényei.
3. Lando, J'hezkiél: Dágul mérvává kámá im hágáhot R. Jiszáchár Dov Kohn. Ungvár, 1864. Jaeger, 20 lev, 8°. Magyarázat egy vall. kódexhez.
4. Ganzfried, S'lomó: Ápirjon. Pirusim ál háTorá. Ungvár, 1864 Jaeger, 76 lev. 8°.
5. Deuts, Dávid: Omré... D'rásot v'hidusé b'ágádot hásász. Ungvár, Jaeger 1864, /2/ 9°. /2/. Megjegyzések talmudi elbeszélésekhez.
6. A''S Méirö Omré Hélek. 2. Sáálot utsuvot. Ungvár, 1864 Jaeger /3/ 95 /2/ lev. 2°. Responzum.
7. Ganzfried, S'lomó: Kicur Sulhán Áruch. Kovéc mé Árbáá háláké S.Á. Ungvár, 1864. Jaeger /4/ 144 lev. 8°. Vallási törvényekből kódexgyűjtemény.
8. Scheelot ut'schuvot ueber Even háEzer und Chesen Mispát. Ungvár, 1864. 2°.
9. Knábel, Mose: Ávné Sohám. Sivim k'lálim b'situt hásász. Ungvár, 1865 Jaeger 75 lev. 2°. Talmud exegézis.
10. Reismann, Áháron: bét Áháron. Biurim v'D'rásot ál háTorá, uMidrásim. Ungvár, 1865. Jaeger, 93 lev. 4°. Magyarázatok a Bibliához.
11. Slesinger, Ákibá Joszéf: Lév háivri. Biurim ál c'vát Hátám Szófér. Hélek 1. Ungvár, 1865. Jaeger /4/ 67 lev. 8°. Magyarázatok hátám Szófér munkáihoz.
12. Hákohén, Sábátáj: Poél Cedek. Tárjág micvot m'szudárot lijmé hásávuá. Ungvár, 1865. Jaeger 8°. A vall. törvények csoportosítása a hét napjaira.
13. Heller, Cvi Hirs: Tápuhé Záháv. D'rásot ál háTorá. Ungvár, 1865. Jaeger. 8°. Beszéd a Bibliáról.
14. Reinitz, J'hosué Báruch: T'suvá méáhává. Tááné ál michtáv T'táv joser neged hászéfer Lév háivri. Ungvár, 1865. Jaeger 9 lev. 8°. Válasz a „Lév Ivri”-t támadóknak.
15. Pollák Jáákov: t'suvot hágáonim. Ungvár, 1865. Jaeger /4/ 50 lev. 12°.
16. Rapaport, Binjámin: b'né Binjámin. Szipurim. Ungvár, 1866. Jaeger. 12°. Mesék.

17. A”S, Méir: Omré Biná. Hidusim b’szugjot hásász má/szechet Moéd... Ungvár, 1866. Jaeger /3/ 6-148 lev. 2°. Megjegyzések a Talmud két traktátusához.
18. Ganzfried, Sál/amon/: Kesset há-Széfer. Sämtliche Verschriften beim Schreiben der Terahrollen, Teffilin, stb. Ungvár, 1866. 4°.
19. P’szék Bét Din, neged hámitkánim v’hátikun nim b’dát mérábáné Hágár b’ászifát hárábánim b’káhál kados Mihalowitz. (II. kiadás 1867-ben, 2 lev. 8°.). Ungvár, 1866. Jaeger 1 lev. 2°. Vitairat a vallási ellenzék ellen.
20. Horowitz, Mordecháj Hálévi: Pársát Mordecháj Hilchot rivját imtárgum jiddis áskenázi v’szugjot hásász. Ungvár, 1866. Jaeger 66 lev. 4°. Talmudi eszmeftuttatás.
21. Brudo Ávráhám: Hálichot olám. L’tóelet áhinu bné Jiszráél hájárím et hásém. Ungvár, 1866. Jaeger 95 lev. 8°.
22. Deuts, Dávid: Ohel Dávid. Hidusé mászechet hásász. Ungvár, 1867. Jaeger 64 lev. 4°. Talmud kommentár.
23. A”S Méir: Zichron J’hudá. Ungvár, 1867 Jaeger 68 /6/ lev. 8°.
24. Lichtenstein, Hilél: Mászkil el dál. Tochehet muszár. Hélek I. Ungvár, 1867, Jaeger 162 l. 8°. Erkölcsi intelmek.
25. Wiener Dávid: Dávár b’itó. Ászéfát hákongress v’divré ribot. Ungvár, 1868. Jaeger 15 l. 8°. Jegyzetek a kongresszusról.
26. Hálévi? Zéév Wolf: Hidusé Hár”zá. Biurim ál hámikváot. Ungvár, 1868. Jaeger 4°. Magyarázatok a rituális fürdésről.
27. Hájjim Jozséf: Hidusim ál mászechet Gittin v’hidusin. Ungvár, 1868. Jaeger 4°. Talmud kommentár.
28. Áz Uláj, Hájjim Jozséf: Kiszé ráhámim. Hidusim ál mászechet gittin, ktuvot, kidusin. Ungvár, 1868. Jaeger 4°. Megjegyzések a Talmudhoz.
29. Rosenberg, S’lomó: Mispát Gáluj Neged hászéfer „divré sálom v’emet.” Ungvár, 1868. Jaeger. 8°. Vitairat a „Divré sálom v’emet” c. könyv ellen.
30. Lieberman Nátán: Igeret p’tuhá. Ungvár, 1868. Jaeger /2/ 16 l. 8°.
31. Szofér Hájjim: D’rásá. Ál hápászuk „má há ávodá házot láhem.” Ungvár. 1869. Jaeger 8°. Beszéd.
32. Mámrausch, Jáákov: Sáálot utsuvot min hásámájim. Ungvár, 1869. Jaeger. 8°.
33. Szofér, Hájjim: Sáaré Hájjim. Tochehet muszár, v’neged hátikunim. Ungvár. 1869. Jaeger 44 lev. 8°. Erkölcsi intések.
34. Ganzfried Slomó: Torát zeváh. Hilchot s’hitá. Ungvár, 1869. Jaeger. 118 lev. 4°. A rituális vágás törvényei.

35. Rosenberg, Jozsef: Jád Jozsef, urvid házaháv. Ungvár. 1870. Jaeger /1/ 69 /1/ lev. 2°.
36. Káháá, J'hiél Cvi: Divré gáonim. Ungvár. 1870. Jaeger. 4°.
37. Rosenberg, Jozsef: Jád Jozsef urvid házaháv. Hidusim ál há peszáh v'Jom Tov. Ungvár, 1870. Jaeger /8/ 3-140 lev. 8°. Megjegyzések az ünnepekről.
38. Kluger, Abraham Benjámin: L'schen Caddik. Testament des Salomon Kluger, Trauerrede seines Sohnes, mit einigen Rechtsgutachten. Ungvár. 1870. 4°.
39. Keszef nivhár láson cádik, cváát há Rábbi S'lomé Kluger, v'heszpéd áláv mibnó v's"á. Ungvár, 1870. Jaeger 51 lev. 4°. Gyászbeszéd.
40. Málsik, Saul: Mágén Saul. Hidusé mászechet hásász. Ungvár, 1871. Jaeger. Talmud kommentár.
41. Brudó, S'lomó: P'ri hág. Klálé hág pészáh. Hélek I. Ungvár, 1871. jaeger 87 lev. 2°. A húsvéti ünnepről.
42. Ganzfried, S'lomó: Keszefet szofér. Diné k'tivát széfer Torá t'filin umzuzá. Ungvár, 1871. Jaeger 138 lev. 4°. A Tóra írásának törvényei.
43. Ir miklát... ub'hoszefet miszár... Ungvár. 1871. Jaeger. 8°.
44. Szfát emet. Ungvár, 187? Jaeger 12 lev. 80.
45. Ehrenfeld, S'muél: Derech Hájjim. Máámáré muszár v'heszpéd. Ungvár, 1872. Jaeger. 8°. Gyászbeszéd.
46. Szofér, Hájjim: Máháné Hájjim. Sáálot utsuvot. Ungvár. 1873. Jaeger /1/ 100 lev. 2°. Responzum.
47. Ganzfried Slomó: Kicur sulhán áruch. Ungvár. 1874. Jaeger /4/ 144 l. 8°.
48. Ehrenfeld, S'muél: Hátán Szofér. Hidusé klalé hásász. Ungvár, 1874. Jaeger /2/ 49 147 /4/ 2°. Lev.
49. Ehbenfeld, s'lomó: Miszpéd már, Ál sivá g'dolé hádor semétu bámágéfá. Ungvár, 1874 Jaeger 28 lev. 8°. Gyászbeszéd.
50. A"S J'hudá Mnehém: zichron J'hudá. Muszár. Ungvár. 1875. Jaeger. 8°. Erkölcsi intés.
51. Fried, Áháron: Cél hákeszef. D'rásot v'heszpédim. Ungvár. 1878. Jaeger 132 lev. 8°. Beszéd.
52. Ganzfried, S'lomó: Oholé Sém. Hilchot v'széder gittin... Ungvár. 1878. Jaeger /2/ 124 lev. 2°. A vállás törvényei.
53. Reinitz, J'hosuá Báruch: michtáv hárison, v'michtáv háséni. Ungvár, 1876. Jaeger.
54. Adler, Mordecháj: Chájjim: Dárché Hájjim. Ungvár, 1919. Gellis 20 l. 8°.
55. Ganzfried, Salamon: Ápirjon. Ungvár. 1913. 4°.

Munkács

P. J. Hacohe sorozatának második részeként – a Kirjath Sepherben – a munkácsi héber nyomdával foglalkozik.¹⁴⁸ A munkácsi egyike a legtermékenyebb magyarországi héber nyomdáknak. Sajtója alól több mint 500 mű látott napvilágot. Ez azzal magyarázható, hogy Munkács a múlt század 70-es éveitől jelentős vallási központtá lépett elő. Természetesen itt is – mint az ungvári nyomdánál – csak az 1919-ig, illetve az 1939-től 1944-ig terjedő időszak termékeit számítjuk hungaricának.

A munkácsi héber nyomdát 1871-ben Bleier Pinchász alapította. Halála után rövid ideig özvegye folytatta munkáját.¹⁴⁹ Később veje, Kohn Jákob vette át a nyomda vezetését, ekkor a vállalat neve is megváltozott, és 1898-ig Bleier és Kohn néven működött. Ebben az évben valószínűleg, az özvegy halála után, Kohn társult Klein Menáchemmel, s ez a nyomda nevében is változást okozott. Ők, Kohn és Klein néven dolgoztak tovább. 1902-ben két társvállalkozó: Káhn és Fried vette meg a nyomdát, ezért a továbbiakban Káhn és Fried szerepelt a kiadványok impresszumában. Tíz évig volt a tulajdonukban a műhely, 1912-ben Meisels Dávid vette át a vezetést. Ő nem sokkal később Gartenberg Chájjimmal társult. Működésük nagyobbik része érdeklődésünkön kívül esik. P. J. Hacohe adatai szerint¹⁵⁰ a munkácsi nyomdában 341 művet nyomtak, amelyek hungaricák. Ch. Liebermann kiegészítése, amely két magánkönyvtár anyagára támaszkodik,¹⁵¹ 67 tétellel bővíti az anyagot. A nyomdatörténeti részhez is újabb adatokat szolgáltat: Bleier özvegye 1900-1901-es években önállóan dolgozott, szerinte 1913-tól Haladás volt a hivatalos neve a nyomdának. Megjegyezi még, hogy Meisels keresztnéve nem Dávid, hanem Dov, és működésének kezdete 1904. Társulása Gartenberg Chájjimmal 1911-ben történt.¹⁵²

N. Ben-Menachem hozzászólásában számos adattal gyarapítja ismereteinket.¹⁵³ 41 ismeretlen hungarica tételt ismertet, amelyek között a nyomda működésének korai szakaszából is szerepel jónéhány. A jószemű bibliográfus megjegyzéseiből kitűnik, hogy a P. J. Hacohe által közölt anyagban nem munkácsi illetőségű tételek is helyet kaptak. A nyomdatörténeti rész kiegészítésével értékes munkát végzett. Szerinte Bleier 1890-ig vezette a nyomdát, a Káhn és Fried vállalkozás működését 1918-ig jelzi. A Meisels nem vette át a műhelyt 1912-

---

¹⁴⁸ K. S. Vol. XXV. No. 3.

¹⁴⁹ K. S. Vol. XXVII. No. 4. Ch. Liebermann kiegészítése.

¹⁵⁰ K. S. Vol. XXV. No. 3.

¹⁵¹ U. ott. Vol. XXVII. No. 2-3.

¹⁵² U. ott Vol. XXVII. No. 4.

¹⁵³ Vol. XXVI. No. 2.

ben, mint azt P. J. Hacoheń állítja, hanem új nyomdát alapított még az 1910-es évek elején. Megjegyzi, hogy a nyomda társtulajdonosa volt rövid ideig Gartenberg. A Nekudah néven működő vállalkozás, melynek alapítása 1928-ban történt, 1938-ban a tulajdonos kivándorlásával feloszlott. A nagyobb jelentőségű Grafia nyomda sajtója alól 1928-tól 1942-ig kerültek ki héber nyomtatványok. Végül két kisebb vállalkozásról is említést tesz, nevezetesen a Grünstein Mór-féle nyomdát említi, amely 1896-tól működött, és a Teichmann Sándor által vezetett kis műhely munkájáról szól.

1. Vitel, Hájjim: Limudé háácilot. Munkács, 1897. Bleyer v'Kohn. 45 l. 4°.
2. Likuté Párdész, pszuké dinim v's(álot) út(suvot) l'Rási... v'od. Munkács, 1897. Bleyer v'Kohn. 41 l. 8°. Responzum R. S'lomó Jicháki műveiről.
3. Winkler, Hájjim Cvi: Huké Hájjim. Dinim Nihucim. Munkács, 1897. Bleyer v'Kohn. 32 l. 8°. Törvények a vallási életről.
4. /Saul Brach/: Mismeret Eliezer. D'rosim... Munkács, 1897. Bleyer v'Kohn /1/ 137 /2/ 1. 4°. Beszédek. (II. kiadás: Munkács, 1911. Kohn et Fried. 144 l. 4°.).
5. Tenenbaum Srégá Cvi: Netá Sorék. D'rásot. Munkács, 1897. Bleyer v'Kohn. 4°. Beszédek.
6. Eichnstein Jichák: R'con Jiszráél. Pérusim ál széfer t'hilim... Munkács, 1897 (illetve 1899). Bleyer v'Kohn. 128 l. 8°. Magyarázatok a Zsoltárok-könyvéhez...
7. Minz, j'hudá-Méir miPádová: S(áálot) Ut(suvot), Im hágáhot R. Johánán Presl. Munkács, 1898. Kohn uKlein. /4/ 82 l. 4°. Responzum.
8. Tenenbaum, Cvi Srágá: N... Sorék. Hidusé szugjot hásász. Munkács, 1898 /1/ 192 l. 2°. Hozzászólás a Talmudhoz.
9. Ainhorn, Hájjim Ábráhám: M'kor Hábráchá. Targum Zárgon mászifro Birkát hábájit. Munkács, 1898. Kohn uKlein, 8°. Fordítás a szerző Birkát Hábájit c. könyvéből (zsargon).
10. Árik?, Méir: Minhát Erev. Hidusim ál S(ulhán) Á(ruch) v'J(ore) D(éá). Munkács, 1898. Kohn uKlein. 2°. Megjegyzések két vallási kódexhez.
11. Árik, Méir: Minhát P'tájim. Hidusá háláchá ál J(oré) D(áé). Munkács, 1898. Kohn uKlein /1/ 55 l. 2°. Megjegyzések egy vallási törvénykódexhez.
12. Sik, Mose: Likuté Méhárám Sik. Likutim. Munkács, 1898. Klein uKohn. 8°. Szemeztetés a szent iratokból.
13. Kolon, Joszéf: Hidusé Máhárik. Hilchot Peszáh. Munkács, 1899. Kohn uKlein. 20 l. 8°. A húsvét törvényei.

14. Tenenbaum, Jáákov: Semen Ápárszmon. Biurim ál háTorá. Munkács, 1899. Kohn uKlein. /6/ 128 l. 4°. Magyarázatok Mózes öt könyvéhez.
15. Szofér, Mose: Hidusé Hátám Szofér. Ál Mászechet Hullin. Munkács, 1899. Kohn uKlein. /6/ 72 l. 2°. Hátám Szofér kommentárja a Talmud egy traktátusához. A negyedik fejezetig megjelent Bécsben.
16. S(ch)werds(ch)arf, Mose Jáákov: Dáát Linvonim. Biur mászechet ávot. Munkács, 1899. Kohn uKlein. 22 4 11. 8°. Talmud-kommentár.
17. Makoritz Pinhász: Likuté Sosánim. Munkács, 1899. Kohn uKlein. ? ?.
18. Hágiz?, Jáákov: Orách Miser. Muszár. Munkács, 1899. Kohn uKlein. 12°. Fenyítő Beszédek.
19. Frenkel, Élijáhu: Orot Élim. Likutim pérusim ál háTanách im bné élim mibnó R. Jichák. Munkács, 1899. Kohn uKlein. 4°. Magyarázatok a Bibliához a szerző fiának hozzászólásaival.
20. Ocár Hámichtávim, méhóchmá hádor... Munkács. 1899. Kohn uKlein. 5 l. 8°. Levélgyűjtemény a kor bölcseitől.
21. Tenenbaum, Cvi Srágá: netá Sorék. S(álot) út(suvot). Hélek 3. Munkács, 1899. Kohn uKlein. /4/ 188 l. 8°. Responzum.
22. Sehman, Cvi: Káv Záháv. S(áálot) ut(suvot). Hélek 1. Munkács, 1899. Kohn uKlein. /2/ 83 /2/ 1. 8°. Responzum.
23. Lipsitz, Sábátáj: Pidjon Nefes. Diné pidjon háben miszfárim sonim. Munkács, 1899. Kohn uKlein. 8°. Vallási törvények.
24. Jiszráél Sábátáj, Hámágid méKoznitz: T'hilot Jiszráél. Biurim ál háThilim. Munkács, 1899. Kohn uKlein 18 l. 8°. Magyarázatok a Zsoltárok könyvéhez.
25. Kárpelesz, Ávráhám: Ohel Ávráhám. S(áálot) ut(suvot), biurim ál S(ulhán) Á(ruch) udrásim. Munkács, 1899. Kohn uKlein. 71 l., 2°. Responzum, magyarázat egy törvénykódexhez, beszédek.
26. Gelbard, J'hudá Cvi: Minhát J'hudá. Biurim ál máámáré Rábbá bár Hánná. Munkács, 1899. Kohn uKlein. 64 l. 8°. Magyarázatok egy talmudi bölcs szavaihoz.
27. Heschl?, Ávráhám: Ohél Jiszráél. Biurim ál háTorá. Munkács, 1899. Kohn uKlein. 124 l. Magyarázatok a Bibliához.
28. Hájjim, ben B'cálél: Igeret Hátijul. Pérusim. Munkács, 1899. Kohn uKlein. 12 l. 8°. Elmélkedések.
29. Nöbenzohl, J'hiél: Pri Éc uMinhát J'hiél. Hidusim ál S(ulchán) Á(ruch)... Munkács, 1900. Kohn uKlein. 124 l. 2°. Megjegyzések vallási kérdésekhez.

30. Mnáhém ben Méir Á”S: Zichron Jhudá. Toldot áviv v’muszár uminhágim. Tocáá snijá. Munkács, 1900. Kohn uKlein. 74 l. 8°. A szerző apjának élete és beszédek.
31. Fisl, Efrájim Jiszráél szofér: Ászfé Erec. D’rásim ál háTorá. Hélek 1-2. Munkács, 1900. (második kiadás 1912). Kohn uKlein. 4°. Megjegyzések Mózes öt könyvéhez.
32. Feldman, Mose: Divré Mose. Hidusim ál háMisné ubiuré háMidrás v’ágádot hásász. Munkács, 1900. Kohn uKlein. /4/ 52 l. 8°. Hozzászólás a Misnához, Midrás-magyarázattal.
33. Schtieglitz, Nátán: Derech Jám. Munkács, 1900. Kohn uKlein. /4/ 63 l. 8°. Talmud-kommentár.
34. Goldbard, J’hudá Cvi: Bét J’hudá. Biurim ál ágádot háSász. Munkács, 1900. Kohn uKlein. 12,56 l. 8°. Magyarázatok a Talmud elbeszéléseihez.

Paks

A paksi héber nyomda történetével s kiadványainak bibliográfiájával P. J. Hacohen Kirjath Sepher-i sorozatának harmadik részeként foglalkozik. A nyomda alapítási éve 1884. Az első tulajdonos Rosenbaum Izsák, ő 1888-ig vezette a műhelyt. Halála után fia, Rosenbaum Méir tulajdonába ment át, ő 1918-ban nyomatta utolsó héber könyvét.

P. J. Hacohen 165 paksi nyomtatványt ismer.¹⁵⁴ Ch. Liebermann, aki kiegészítéseivel eddig is értékes munkát végzett, itt is a szerző segítségére siet:¹⁵⁵ 20 további mű adatait közli. A tulajdonosok sorrendjébe betoldja Rosenberg Mordechájt, akinek működése az alapító halála után kezdődött.

1. Züszmann, Eliezer Szófér: Hámikné. Hélek 3. Hidusim b’szugjot háS/ász/. I-II. részt nyomtatták Pozsonyban. Paks, 1884. Rosenbaum. /4/ 127 lev 2°. Talmud-magyarázat.
2. Züszmann, Eliezer Szófér: Dámeszek Eliezer. Ászefet midrásim ál sz/éfer/ Vájikrá-Bámidbár. /B’résit-S’mot/, nyomtatták Pozsonyban. V. rész. D’várim. (Paks, 1886. 2 lev. XXXII. 1. 58 lev.). Paks, 1885. Rosenbaum. VI 1. 49 lev. /1/ 37. 8°. Bibliai mesegyűjtemény.
3. Deuts, Áháron Dávid: Goren Dávid. S/áálot/ ut/suvot/ ál Orách Hájjim. Paks, 1885. Rosenbaum. 4 l. 70 lev. 2°. Responzum.
4. Ungár, Eliezer: S/áálot/ ut/suvot/ RIBÁ. Hélek 1. Paks, 1889. Rosenbaum /1/ 94 lev. 14 l. 2°. Responzum.

---

¹⁵⁴ K. S. Vol. XXVIII. No. 2-3.

5. Glück, Jichák: Hinuch Bét Jichák. D'rásim. Paks, 1890. Rosenbaum. 8°. Beszédék.
6. Züszmann, Eliezer Szofér: Jálkut Eliezer. Ászifát midrásim ál T'hilim. Paks, 1890. Rosenbaum /2/ 160 lev. 8°. Legenda-gyűjtemény a Zsoltárok könyve témáihoz.
7. Sik, Mese: Máhárám Sik. Biurim ál Pirké Ávot. Paks, 1890. Rosenbaum /7/ 95 /3/ lev. 8°. Magyarázatok a Misna egyes fejezetihez.
8. Grünwald. Méir: Nér háméir. Pilpulim b'háláchá. Paks, 1890. Rosenbaum 2°. Vallási törvények vitája.
9. Aisbitz, johánátán: máté Jonátán. Hidusim ál O/rách/ H/ájjim/. Paks, 1891. Rosenbaum /2/ 21 lev., 8°. Vallási kódexek vitája.
10. Stern, Gérson: M'kor dimá. Heszpeditim. Paks, 1891. Rosenbaum 8°. Gyászbeszédék.
11. C'éná Uréná in neuer verbeitung, im Kol J'hudá méháRábbi J'hudá Krausz. Paks, 1891. Rosenbaum 210 lev. 8°. A Biblia rövid ismertetése nők számára.
12. Klein, S'lomó: L'kuté S'lomó. Hidusé mászechet háSász... Paks, 1894 VI 1. 112 lev 4°. Talmud-magyarázat.
13. Kutno, Sámuel Sálom: Miszpéd Támrumim. Heszpéd ál háR. S'lomó Zálmám Spitzer. Paks, 1894. Rosenbaum 9 lev. 8°. Gyászbeszéd Rábbi Spitzer felett.
14. Papo, Eliezer: Pele Jeéc. M'turgám biszfát 11 im temár D'verá... Paks, 1894. Rosenbaum 8°.
15. Szofér, Efrájim Fischl: Zichren Efrájim. Biurim ál sz/éfer/ B'résit. Paks, 1895. Rosenbaum 79 lev. 8°. Magyarázatok Mózes I.-hez.
16. Krausz, J'hudá Kohén: C'éná uréná ál háTorá. In neuer veárbereitung. Paks, 1896. Rosenbaum 209 /3/ 8°. Biblia-magyarázat.
17. Stern, Gérson: Kovéc likutim sonim. B'háláchá v'ágádá. Paks, 1896. Rosenbaum 32 lev. 8°. Megjegyzések vallási témákról.
18. Hirsch, Jáákov Hálévi: Mer d'rer. D'rusim. Paks, 1897. Rosenbaum /1/ 255 l. 8°. Beszédék.
19. Statuen der hevrá m'zonot d'hiburim dk''k'' Bonyhád. Paks, 1897. Rosenbaum 8 l. 8°.
20. Müller, Gávriél: Mááglé Cedek. Muszár hászkél biszfát. Paks, 1897. Rosenbaum 88 l. 8°. Erkölcsi feddések.
21. Billizer, Jichák: b'ér Jichák. D'rásot. Paks. 1898. Rosenbaum 8°. Beszédék.
22. Ázuláj, Hájjim Dávid: Z'reá j'min. Pérusim ál Pirké Ávot. Paks, 1898 rosenbaum /2/ 23 lev. 8°.

---

¹⁵⁵ U. ott Vol. XXX. No. 3-4.

Máramarossziget

Új hungarica vonatkozásokban gazdag sorozat indult a Kirjath Sepher füzetében „A héber nyomda Erdélyben” címmel.¹⁵⁶ Szerzője J. J. Cohen, aki módszereiben az előttünk ismert rendszerben dolgozza fel anyagát. Bevezetőjében történelmi visszapillantást ad az erdélyi városokról, majd rátér a nyomdahelyek ismertetésére. Húsz várost sorol fel, amelyeket jelntőségük szempontjából rangsorol. Első helyen kiemeli a máramarosszigeti nyomdát, de nem foglalkozik vele részletesen, mert a város nyomdájáról időközben megjelent N. Ben-Menachem kimerítő tanulmánya.¹⁵⁷

1. Deuts, Jószerf Joél: Jád Joszerf. Hélek Rison. Ál Orách Hájjim. Sziget, 1874. M. Actien Buchdruck. /7/ 138 /3/ lev. 4°. Egy vallási kódex exegézise.
2. Lurijá, Jichák: Zohár hárkijá. Sziget, 1875. M. Actien Druck. /2/ 204 lev. 8°.
3. Mose, J’hudá ben: Tikun s’mirot sábát. Sziget, 1888. Wieder /8/ 43 49 /3/ lev. 80. A szombat megtartásának törvényei és kommentárok.
4. Michtáv Gáluj, al n’szié Jiszráél... Sziget, 1866. Gotlieb et Wieder 34 /2/ 1. 4°. Nyílt levél vallási témáról.
5. Paneth, J’hezkiél: Máre J’hezkiél. Sáálot utsuvot ál szugjot hásász... Sziget 1875. m. Actien Buchdruck. /4/ 106 /3/ lev. 2°. Talmud exegézis.
6. Jungreiss Áser: M’nuhát Áser. Kolél pilpul... ál rov szugjot hásász. Sziget, 1876. M. Actien Buchdruck. /12/ 93 lev. 2°. Talmud-exegézis.
7. Jáákov G’dáljáhu mé-Sziget: R’mázé Torá. M’juszáf ál fi álef, bét... Sziget, 1876. M. Actien buchdruck. /2/ 46 lev. 4°. Vallásfilozófia.
8. Brudó, Ávráhám: Pri háhág. Kolél rov háláchát hehág. Sziget, 1876. M. Actien buchdruck. /5/ 39 lev. 2°. Ünnepi törvények, szokások.
9. Szapir, J’hudá: Sáár J’hudá. Sziget, 1877. M. Actien buchdruck. /10/ 86. 2 lev.
10. Hágádá sel Pészáh. Im pérus J’hezkiél Paneth. Sziget, 1879. M. Astien Buchdruck. Húsvéti szertartáskönyv.
11. Ohév Sálom. Sziget. 1890. Wieder. 16 l. 8°.

---

¹⁵⁶ K. S. Vol. XXXIII. No. 3.

¹⁵⁷ Történt mindez a Mészifrut Jiszráél b’Hungárijá című kötetben.

Szinérváralja

J. J. Cohen a szinérváraljai nyomdát ismerteti cikksorozatának első tagjaként. A héber nyomdát 1904-ben alapította Wieder Jakob. E nyomda működésének záróéve 1943. E négy évtized alatt a szerző adatai szerint 29 hungarica hagyta el a nyomda sajtóját. Az OSZK birtokában lévő két további mű: Széfer Mááne Láson. Szinérváralja, 1942. Wieder. És Tikun kláli. Szinérváralja, 1943, Wieder.

1. Freedlender, S'lomó J'hudá: T'suvá g'lujá. 191?. Wieder /2/ 2.
2. Berkovits, Jáákov: Ét házámir. Széder házmirot l'mocé sábbát. 1915. Wieder 48. lev. 8. vall. dalok.
3. Jungreiss, J. Sájáhu : Misne hátálmud. Hidusim ágádá. Hélek 2. 1915. Wieder 66. lev. 80. Elbeszélések kommentárja.
4. Klein, Jichák: Ohel Jichák. Ámárot b'pulpul háláchá v'ágádá. 1914. Wieder 80. A vallási gyakorlat törvényeiről.
5. Hálévi, Simon: Jismáh Lévi, hélek seni, ászisz rimonim. Hidusé ágádá. 1913. Wieder. /3/. 120. /1./ lev.8.
6. Szofér, Simon: Hittorut T'suvá. Sáálot utsuvot. 1912. Wieder. Responzum.
7. Jozsef, ben Hákohén, Herev nokemet. Im kuntrosz K-i Orév. Mé R. Gordon, Ráfáel. 1911. Wieder. 40 l.
8. Tálmod Jerusalmi, Maszechet Zváhim. Hélek. 3. Im pérus Hászák S'lomó mé R. S'lom Friedlender. 1909. Wieder /6/ 99 lev. 2. Talmud.
9. Semen Rokách, Sáálot utsuvot. 1909. Wieder /2/. 100 lev. 2. Responzum.
10. Ganzfried, S'lomó, Sém S'lomó. Hidusé szugjot hásász. 1908. Wieder /5/. 120. lev. 4. Talmud-kommentár.
11. Rosenberg Ávráhám: Áná k'szil. Ál slosá posé Jiszráél. 1908. Wieder. 16. lev. 8. Vitairat.
12. Tálmod Jerusalmi., Széder k'dásim. Hélek. 2. im pérus Hászák S'lomo mé. R. Slomó Freidlender. 1907. Wieder. 47. lev.2. Talmud.
13. Sáaré hochmá. 1907. Wieder /7/. 112. lev. 2.
14. Árje Lévi ben Jozsef há Kohén: Sáv Sámáttá. Hidusim ál sevá szugjot b'sász. 1907. Wieder. 256 l. Talmud kommentár.
15. Peterkovszki, Jáákov: Kol Jáákov. Bo j'vouru hátfilot mikol hásáná. 1907. Wieder. Imakönyv.

16. Goldberger, Jiszráélő Midrás Jiszráél. Likutim mé Midrás tánhumá. 1907. Wieder. Mese gyűjtemény vallási témákról.
17. Eliezer ben Lév: Számá d'háj. D'rásot. 1906. Wieder. Beszéd.
18. Gevurzt, Smuél: Horáát sáa im m'kor horáa. Ál injané tréfut. 1906. Wieder. A rituális étkezésről.
19. Tálmut Jerusálmi széder násim. Im pérus Hászák S'lomó mé Friedlender, Slomó. Hélek 1. 1905. Wieder. 155 l. Talmud.
20. Friedlender, Elimelech: Kneszet háhámim. Hofiá b' páám áhát b'hodes. 1904. Wieder. Havi rendszerességgel megjelenő vallási folyóirat.
21. Eibszitz, J'honátán: Jáárot d'vás. Muszár v'd'rásot. 1905. Wieder. Beszéd.
22. GLIK, Jichák: Jád Jichák. Sáálot utsuvot. Hélek 2. 1906. Wieder. Responzum.

Szatmár

A Kirjáth Sepher sorozat következő cikkének témája a szatmári héber nyomda.¹⁵⁸ E nyomda megalapításával elsőnek Klein Izrael kísérletezett 1903-ban. Egy folyóiratot adott ki, de működése nem volt hosszú életű. Egy év sem telt el a Baras Ábrahám Österreicher Menáchemmel megvásárolta a műhelyt. Vezetésük mellett működött a nyomda 1908-ig. 1908-ban Schwarz Zéév alapított egy másik nyomdát a városban. A következő évben csatlakozott Schwarzhoz a Baras-Österreicher cég szedője, Klosner Méir. Három munkással dolgoztak, így nem vehették fel a versenyt a többi magyarországi nyomdával.

1. Klein, jichák: Széfer Ohel Jichák. Jáchil ámarot t'horot... b'pulpul v'háláchá, ágádá v'hákirá. Szatmár, 1903. Klein.
2. Harnik, Jiszráél: Dimáot Jiszráél. Im d'rusim nifláim... v'hu miszpéd kiná ál... Dávid Mose Mé-Tsártkov. Szatmár, 1904. Östereicher-Baras /4/ 80 l. 8°. Gyászbeszéd és kommentárok.
3. Sik, Mose: Sáálot utsuvot Máhárám Sik. ...rovám ál Sulhán Áruch. Szatmár, 1904. Östereicher-Baras /1/ 8°. Responzum.
4. Dov, Ber: mágid d'váráv l'Jáákov. Hu likuté ámárim... Szatmár, 1905. Östereicher-Baras. 41 lev 8°. Vallásos mondások gyűjteménye.
5. Áháronmé-Korodinó: Széfer Kárnájjim. Szatmár, 1905. Östereicher-Baras 35 lev 8°.
6. Sik, Slomó: Széfer sáálot utsuvot Rásbán. Ál Even háezer. Szatmár, 1905. Östereicher-Baras 252 lev. 8°. Responzum.

---

¹⁵⁸ Vol. XXXIV. No. 4.

Epilógus

E nyomdahelyek és a további héber sajtók bibliográfiája nehéz feladat elé állítja a kutatót. A kiegészítések száma egyre nő, és a munka során felmerült kérdések nagy része még válaszra vár. Ilyen kérdések pl.: az annotáció fordításának kérdése a megfelelő magyar kifejezések hiánya miatt. Az átírás mikéntje is megoldásra vár. A fent közölt kiegészítések egy később részletes kidolgozásra váró transliterálási szabályzat előhírnökeként jelentkeznek. A magyar könyvészet és nyomdatörténet kutatóinak nagy segítséget fog jelenteni a Kirjath Sepherben eddig megjelent cikksorozat. Remélhetőleg folytatódni fognak a publikációk, és anyaguk felhasználásával teljessé válhat a magyarországi hebraica bibliográfiája.

**A héber hungarika-könyvek Zedner-féle
katalógusa a British Múzeum könyvtárában¹⁵⁹**

A héber könyv modern értelemben vett bibliográfiai feltárása a múlt század ötvenes éveinek végén kezdődött Moritz Steinschneider *Ha-Mazkir Hebräische Bibliographie* c. folyóiratának megindulásával.¹⁶⁰ E vállalkozás hatására jelentkezett a British Museum 1867-ben – elsőként a nemzetközi könyvtárak közül – héber könyvállományának katalógusával. A kötet valamivel több mint 10.000 tételt tartalmaz, elsősorban héber nyelvű munkákat, illetve héber betűkkel nyomtatott német és jiddis könyveket. Ezeken kívül a katalógus tartalmazza mindazon nem héber nyelvű munkákat is, amelyek tárgyuknál fogva a British Museum héber részlegében kerültek elhelyezésre (rabbiniikus munkák latin és egyéb nyelvű fordításai, judaica vonatkozású biográfiák, bibliográfiák, stb.).

A British Museum héber könyvrészlegének alapját a múzeum megnyitásának évében, 1759-ben Salomon de Costa 180 értékes ős- és ritka héber nyomtatványa vetette meg. Amikor 1848-ban a hamburgi H. J. Michael kb. 4000 kötetes héber könyvtárát felajánlotta a múzeum számára, ezzel együtt már kb. 5000 tételre nőtt a gyűjtemény. 1867-ben a katalógus nyomdába adása után a múzeum megvásárolta a páduai J. Almanzi héber könyvtárát. Ezzel a leltározott munkák száma 10.000 tétel fölé nőtt. J. Winter Jones, az eredeti 1867-i kiadás előszavának írója megemlíti, hogy ez az utolsó nagy forrás technikai okokból csak, mint *Addenda* szerepelhet J. Zedner katalógusában. Ezzel a munka három fő részre tagozódik. Szerzői, illetve címszó betűrend, amelynek folytatása új betűrendben az *Addenda*, valamint a mutatók.

Mind a három rész a latin ábécé rendjét követi. Középkori és újkori szerzők esetében a személynevek (mint Dávid ben Jákob), a modern szerzőknél természetesen a családnév a besorolási elem. Az állandó tárgyi címszavak (*Bible*, *Mishna*, *Talmud*, stb.) alkalmazása igen áttekinthetővé teszi a katalógust, sőt, bizonyos fókig a címszavak pótolják az igen hiányzó szakmutatót is.

Az indexrendszer egyik legfontosabb része a héber nevek latinbetűs mutatója, amely a transliterációs problémák kizárásával a keresett szerző héber nevének latin betűs átírását adja. Ugyancsak nagyon hasznos és pontos a címmutató és a rövidítések feloldása. Nem

---

¹⁵⁹ Zedner, J.: *Catalogue of the Hebrew books in the Library of the British Museum*. London, 1964. 891. l. (Reprint)

¹⁶⁰ Berlin, 1858-65, 1869-1885.

szerecsés azonban a nyomdahelyek szűkszavú indexe, amely csupán az első előfordulási helyeket jelzi.

Tartalmi szempontból vizsgálva a British Museum héber könyvkatalógusát, meg kell említeni, hogy 63 héber ősnymtatványt tár fel, valamint további 237 darab XVI. századi ritka héber könyvet.

Hungarica vonatkozásokban elsősorban a budai Egyetemi Nyomda héber kiadványait említhetjük, amelyek viszonylag elég nagy számban találhatók a katalógusban. A budai műhely, amely 1814-től adott ki héber könyveket, kb. 50 tétellel képviselteti magát. Ugyancsak érdekes, hogy a pozsonyi héber kiadványok 1867-ig több mint 50%-ban megvannak a múzeumban. A pozsonyi héber nyomda 1832-től tevékenykedett, így korai szakaszának aránylag ritkább anyaga került a katalógusban feldolgozásra. Az 1865-ben alakult ungvári nyomda egy kiadvánnyal szerepel.

A nem hazai műhelyekből származó XV-XVI. századi héber hungaricák közül Eizik Tynau „Minhágim” c. munkájának kilenc kiadása szerepel; a budai Dávid ben Jacob „Migdál Dávid” c. könyve, a kismartoni Avigdor Szofer fordításának amszterdami 1650-i kiadása, Meir Eisenstadt könyvének 1675-i wilhelmsdorfi első kiadása, a budai Jonathan ben Jacob kötetének dyrhenfurti 1697-i kiadása található még meg a katalógusban.

J. Zedner munkájának első kiegészítését M. Steinschneider közölte,¹⁶¹ Friedberg a Zeitschrift für Hebräische Bibliographie hasábjain 1904-, illetve 1905-ben két folytatásban további adatokat tesz közzé.¹⁶² A British Múzeum 1868-tól 1892-ig beszerzett héber könyvanyagáról S. van Straalen szerkesztésében megjelent katalógus számol be.¹⁶³ Ekkor 4600 tétellel bővült a könyvtár héber könyvállománya.

J. Zedner munkájának 1964-ben megjelent reprint kiadását K. B. Gardner, a British Múzeum keleti könyvtárának vezetője látta el előszóval. Gardner kifejti, hogy a katalógus második, változatlan kiadására azért került sor, mert a múzeum héber könyvanyagának magvát a könyv és nyomdatörténeti anyag túlnyomó többségét – Zedner feldolgozta. Az újabban bekerült könyvek csak mennyiségében és nem jelentőségében növelték volna a katalógus terjedelmét. Megjegyzi még, hogy az eredeti, 1867-i kiadás csak 500 példányban jelent meg. K. B. Gardner véleményével lényegébe egyetértve megállapíthatjuk, hogy a katalógus második kiadása igen értékes segédkönyve lesz a héber bibliográfia és könyvtörténet hazai kutatóinak is.

---

¹⁶¹ Hebräische Bibliographie. X. 1870. 87-88. l.

¹⁶² 1904. VIII. 62-63. l.; 1905. IX. 157-158. l.

¹⁶³ Catalogue of the Hebrew books in the British Museum acquired during the years 1868-1892. London, 1894. 532. l.

Hungarika az oxfordi Bodleianaban

A nemzeti könyvkultúránk múltját és hatását vizsgáló kutatások sorában jelentős szerepet tölt be a külföldi gyűjteményekben található magyar vonatkozású anyag bibliográfiai feltárása. E dokumentumok regisztrálása, posszeszor bejegyzéseik, marginális jegyzeteik, vagy egyszerűen jelenlegi lelőhelyeik bemutatása a primer könyvészeti szempontokon túl, eszme-, irodalom- és könyvtörténetünk forrásait bővítik. A feltárás aprólékos filológiai feladatokkal nehezített munkájának eredményes elvégzéséhez két alapvető feltétel szükséges. A magyar történelem, irodalom, művelődéstörténet és általában a könyvészeti szakkérdésekben való tájékozottság mellett, a feltárandó gyűjtemény múltjának, katalógusrendszereinek, információs rétegeinek alapos ismerete. Az oxfordi Brassnose-College fiatal hungarológusa R. J. W. Evans ezek birtokában mutatja be a híres Bodleian Library magyar könyvanyagát.¹⁶⁴

Evans mértéktartó tanulmánya a Bodleiana hungarikáiról, még e részszempontból sem tekinti feladatának a hatalmas gyűjteményelemző feldolgozását. Csupán néhány fontosabbnak ítélt mű bekerüléséről, jelenlétéről ad értékes tájékoztatást – és nem csak az angliai szakemberek számára. Kezdeményezése a hazai tudományosság figyelmére is érdemes. A Bodleianban található legismertebb hungarika jellegű kéziratok közül joggal emeli ki Szent Margit Psalteriumát, a XIII. századi Peter Comestor számunkra igen értékes *Historia Scholastica* példányát, és a Corvinából ide került Seneca-másolatot. Munkájának érdemi része azonban a nyomtatott anyaghoz kapcsolódik. Evans regisztrálja a XVI-XVII. századi magyar eszmetörténet főbb irányzatait és rámutat azok könyvtermésének a könyvtárban található darabjaira. Értékes kolligátum a XVI. század végén Gyulafehérvárott működő antitrinitárius nyomda három fontos kiadványát tartalmazó kötet. Angliába is eljutottak Szegedi Kis Istvánnak külföldön megjelent, és a XVI-XVII. századi Európában igen népszerű könyvei. Világi tárgyú irodalmunk produkciói közül sok egyéb mellett Oxfordba került Werbőczy Hármaskönyve, *Corpus Juris*, Laskói Csókás Péter filozófiai munkái és természetesen Zsámboki János kiadványai is. Ez utóbbiakról Evans igen szűkszavúan nyilatkozik. Könyvészeti ritkaság Emericus Pannonius 1553-ban Párizsban nyomott *Oratio etc.* című könyve és Petrus a Rotis Bécsben kiadott, Sopronnal foglalkozó műve. A XVII. század gazdag könyvterméséből Evans felsorolja Szenci Molnár Albert, Pázmány Péter, Jászberényi Pál, Geleji Katona István és másoknak a Bodleianban található munkáit. A történeti dokumentumok közül Bocskai, Bethlen, Rákóczi ügyeivel foglalkozó, majd a nemzetközi sajtóban élénk visszhangot kiváltó

¹⁶⁴ Evans, R. J. W.: *Hungarica in the Bodleian: A historical sketch.* = *The Bodleian Library Record*. IX. 1978. 333-345. pp.

1686. évi budai csatáról szóló híradásokat emeli ki. A XVII. század második felének terméséből többek között utal Pósa-házi János, Czeglédi István, Szatmárnémeti Mihály és mások munkáira. Fontos könyvtörténeti adalék Gyöngyösi Lászlónak a Bodleiana számára adományozott könyveiről szóló híradás is. A XVIII-XIX. századi anyag jobbára a magyar tudománytörténetben meghatározó szerepet játszó kiadványokat mutat be. Ezek és művelődéstörténetünk szempontjából más számottevő könyvek a Libri Hungarici összefoglaló jelzet alatt kerültek könyvtárba. Már a múlt századi angol kutatók többek között Czwittinger, Rotarides, Sajnovics, Bethlen Farkas és mások úttörő jellegű irodalmi, történeti, nyelvészeti forráskiadványaiból és tanulmányaiból értesülhettek a távoli magyar tudomány eredményeiről.

A mai angol szakközvélemény tájékoztatását Evans vállalta magára. E célja érdekében a hungarikák bemutatása során utal a legfontosabb magyar könyvészeti munkákra és szót ejt a Bodleianában található hungarikák szerzőiről, sőt, a könyvtár e területen mutatkozó hiányosságairól is.

A magyar kutatót e figyelemfelkeltő dolgozat további vizsgálatokra ösztönzi. A hazai tudományosság tájékoztatása szempontjából említést érdemel Debreceni Ember Pál egyháztörténetének A. Lampe által kiadott eredeti kézírata, amely az ajándékozó Helmeczi István neve alatt került a katalógusba. Legutóbb Ritoók Zsigmondné hívta fel a figyelmet e régóta keresett dokumentumra.¹⁶⁵ A XVI. század végi angol diplomácia erdélyi érdeklődésének ismeretében sokatmondó adalék, hogy Pietro Bustonak, Báthori Zsigmond udvari zenészének 1595-ből keletkezett *Descriptio dalle Transilvania* című műve egyik másolata a Bodleianában,¹⁶⁶ egy további pedig a British Múzeumban található.¹⁶⁷

A kéziratokhoz hasonlóan a nyomtatott anyagból is távolról sem a teljesség igényével, csupán jelzésként utalunk a Bodleiana további hungarikáira. A könyvtár őrzi Dudith András néhány munkáját. A tridenti zsinaton elhangzott oratói közül megtalálható az 1562-ben megjelent *Orationes duae*¹⁶⁸ és az Offenbachban kiadott *Orationes*.¹⁶⁹ Későbbi, világi tárgyú munkái közül a *De Cometarum significatione* 1580. és 1610. esztendei kiadásai,¹⁷⁰ és az 1610-ben Hanauban megjelent *Epistolae Medicinalis...*¹⁷¹ Az összefoglalóan tárgyalt Zsámboki-

---

¹⁶⁵ MKSz. 1973. 178-179.

¹⁶⁶ Ms Ital. C. 7. pp. 282-299.

¹⁶⁷ Hardwicke Papers. Ms. 35. 845. vol. 497. 12.

¹⁶⁸ Antiq. E. 1. 8.

¹⁶⁹ [Tres] etc. 4° b. 43. Th. Seld.

¹⁷⁰ 4° b. 132. Art.; Ashm. 112. 3.

¹⁷¹ S. 1. 15. Med.

kiadványok sorában említést érdemelnek Bonfini *Rerum Ungaricarum...* frankfurti (1581) és hanauai (1606) kiadásai.¹⁷² Latin nyelvű reneszánsz kori irodalmunk emlékei közül a Bodleianában olvashatták Plutarchos *Cheronei... libellus... quibus Joanne Pannonio... interprete. Bononiae 1522.* című művét, a nagy magyar költő Panegiricusának 1553. évi kiadását Velencéből. Janus és más magyar poéták írásait a Johannes Ph. Pareus szerkesztésében megjelent *Delitiae Poetarum Hungaricorum* 1619. évi frankfurti kiadásából.¹⁷³ Eszmetörténetünk emlékei sorában Újfalvy Imre *Tractatus de Patrum...* stb. 1611-ben Frankfurtban megjelent kötetét vehetik kézbe a könyvtár látogatói. A Mohács előtti időkre utal egy 1521-ben nyomott ritka újságröplap *Neue Zeytung von dem Tyrannen der Türkischen Kaysers Haubtman mit sambt einem Münch Pauliner O-dens, was sie zü Ofen und Pest gehandelt haben.*¹⁷⁴ Ismeretlen történeti forrásként regisztrálhatjuk Thomas Glover leírását Edward Barton konstantinápolyi angol követ 1596. évi magyarországi utazásáról Szinán basa tábora nyomában. További elemző kutatást igényelne a sokat vitatott Francesco Farnezenek, Báthori Zsigmond állítólagos titkárának olaszból angolra fordított és így ránk maradt *The Warres of Hungary, Wallachia and Moldavia* című Báthori-életrajzának részlete. Ez utóbbi Capt. John Smithnek Virginia állam későbbi kormányzójának és Báthorinak feltételezett kapcsolatát tárgyalja az 1600-as évek táján. A kolonialista John Smith történetével foglalkozó korabeli és későbbi irodalom minden ellentmondásával együtt hungarikának számít.¹⁷⁵ Thomas Glover és Francesco Farneze útleírásait Samuel Purchas *His Pilgrims in five books.* London, 1625. második kötetében (1358. skk.) adta ki. E vaskos kötet egyéb hungarika vonatkozásai mellett Hondius két, bennünket érdeklő térképét is tartalmazza.¹⁷⁶ Megtalálható Bodleianában a Jacob Richards-féle *Journal of Siege and taking Buda...* stb. (Tanner 266) és Buda 1686-ban történt visszafoglalásának egy másik ritka röpiratemléke is (Pamf. 175.). Az előbbinek pár darabja a British Museumban található kalligrafált kéziratban, hatalmas színes térképpel.¹⁷⁷ Az utóbbi műfajából pedig talán kiemelést érdemel Bocskai korának két fontos, angol nyelven is megjelent dokumentuma.¹⁷⁸

Evans dolgozatának végére magyar-angol tudománytörténeti érdekességek is jutottak. Az oxfordi Bodleiana keleti kézíratainak első tudományos igényű katalógusát Körösi Uri János

¹⁷² A 5. 10. Art.; A 6. Art. Seld.

¹⁷³ 8° L. 24. Art.; 8° A. 36. jur. Bs.

¹⁷⁴ A. 94. Th. 189.

¹⁷⁵ Kropf Lajos, *Notes and Queries.* IX. 7th. ser. 1890. 12,41-43 stb.; Szerb Antal. *Hungarian Quarterly.* VI. 1940. 734. stb.

¹⁷⁶ K 5. 6. Art.

¹⁷⁷ Ms Harleianae 4989.

készítette a XVIII. század végén. E hatalmas munkának a héber kéziratokra vonatkozó részét az ugyancsak magyar Neubauer Adolf modernizálta a XIX.-XX. század fordulóján. Ez van használatban ma is. Az orientália-gyűjtemény a fentiekén kívül is tartalmaz hungarika anyagot. Ezek bemutatása külön dolgozatot igényelne. Ezért itt is csupán jelzésként utalunk a budai David ben Jakob ha-Kohen és fia Jehuda ben Jakob ha-Kohen munkáira. Efraim ha-Kohen responzum kötetére és számos további héber hungarikára.¹⁷⁹ A XVI-XVII. századi nyomtatványok mellett talán nem érdektelen, hogy a Bodleiana a XIX. században működő budai héber nyomda termékeiből csaknem teljesnek tekinthető gyűjteménnyel rendelkezik.

Evansnak a Bodleian Library Record hasábjain megjelent útmutató tanulmánya és a fentiekben közölt apró kiegészítések azonos célt szolgálnak: a nemzeti tudományok főirányába tartozó hungarika-program előfutáraként, fel kívánják hívni a figyelmet az angliai könyvtárakban őrzött magyar vonatkozású dokumentumokra. A szigetország rendkívül gazdag gyűjteményei anyagában járatos kollegáink eddigi munkája és elsősorban R. J. W. Evans dolgozata nyomán reméljük, hogy a részletes feltárássra is hamarosan sor kerül.

---

¹⁷⁸ 4° D. 3. Hit. B5 stb.

¹⁷⁹ Opp. 4. 702; Opp. 2. 989. stb.

A budai Egyetemi Nyomda

A budai Egyetemi nyomda héber betűs termékeinek bibliográfiáját elsőnek Baloghy István¹⁸⁰ „A magy. kir. Egyetemi Nyomda címjegyzéke” elnevezésű munkájában állította össze, ahol mint az egyetemi nyomda kiadványainak egy része, helyet kapott az ott nyomott hebraica anyag is.

A budai Egyetemi Nyomda az első hazai műhely, amely rendszeresen állított elő héber betűs műveket. Ez irányú működése 1814-ben indult meg és még 1875-ben is jelent meg héber betűs kiadvány, melynek impresszumában az Ofner Universitäts Buchdruckerei szerepel nyomdaként. Baloghy évek szerint, az éveken belül betűrendben és a címet átírásban közli. Leírása pontos, viszont bibliográfiai használhatóságát nagymértékben csökkenti, hogy viszonylag kevés tételt tartalmaz: az eddig ismert anyagnak mintegy a felét.

A budai Egyetemi Nyomda hebraica anyagával foglalkozik még Bettelheim Samu összeállítása is.¹⁸¹ A géppel írt és sokszorosításban megjelent munka latin betűkkel átírt ugyan, de csupán a nyomtatás évét és a kiadvány címét közli. Ezért nem tekinthető használható bibliográfiának, csupán könyvjegyzéknek, amely a könyvtárosnak vagy a kutatónak csak korlátozott tájékoztatást nyújt.

A nyomda héber részlegének története

A héber részleg megalakítására már 1807-ben Rosenthal Naftali tett lépéseket. A kancelláriához fordult engedélyért, hogy Pest városában privilégiumot kapjon a héber könyvek nyomtatására. Az Egyetemi Nyomda vezetősége megvétózta ezt a kezdeményezést, így eredménytelen maradt Rosenthal igyekezete.

Három év telt el, amikor Trattner Mátyás hasonló kérelemmel lépett fel. A helytartótanács hozzájárult azzal a kikötéssel, hogy ő az Egyetemi Nyomda felügyelete alatt végezze munkáját. Trattner ráállt, és így az Egyetemi nyomda berendezkedett a héber könyvek nyomtatására (12.000 Ft beruházást eszközöltek). A betűk öntésével megbíztak egy pesti betűöntő mestert, Falkát. Ő azonban hat év leforgása alatt csak két sorozat betűt készített el. A hiányzó típusokat külföldről rendelték meg. A befektetett összeg elérte az újabb 1000 Ft-ot.

A kancellária utasítására ezekről hat hónap leforgása alatt a mesterek: Falka és Lenner Ferenc – napi 4 Ft munkabérért – öt kisegítő munkással elkészítették a tervbevett munkát. Azonban mindennek ellenére nem látszott elegendőnek a betűanyag. Ezért Jozsef Mansfielstől (Bécs)

---

¹⁸⁰ Baloghy István, A magy. kir. Egyetemi nyomda címjegyzéke. 1777-1877. Bp. 1882., héber nyelvű kiadványok 263-272. l.

¹⁸¹ Bettelheim Samu, A magy. kir. Egyetemi Nyomda héber és zsidó kiadványai. H. é.n. 10. p.

vásároltak hozzá, továbbá a lipcsei Karl Tauchitztól 3 garnitúrát. Az Egyetemi Nyomda héber kiadványai csak 1819-től jelennek meg a könyvpiacra.

A héber betűs nyomtatást már megkezdték ugyan 1814-ben, de ezen kiadványokon azonban csak, mint nyomdahely szerepel az Egyetemi Nyomda. Tehát 1814-től megindult a magyarországi héber könyvnyomtatás. Az első kiadvány egy húsvéti szertartáskönyv volt (Hágádá) volt, Abudráhám kommentárjával. Irodalmi tanácsadó az ismert óbudai főrabbi Müntz Mózes volt.¹⁸² A könyvek terjesztője a fentemlített Rosenthal lett, aki Pest városában lakott. A nehéz körülmények között megindult munkának erős vetélytársa akadt a bécsi Anton Schmiedt műhelyének termékeiben. Ezért a nyomda vezetősége úgy határozott, hogy leállítja a részlegben a munkát. Rosenthal kiállt amellett, hogy Schmiedt csak a naptárak területén számít versenytársnak. S miután szavait alátámasztotta (valamint a nyomda kiadványai elkelték), továbbá a befektetés is meghaladta az 5000 Ft.-ot, úgy határozott a vezetőség, hogy folytassák a munkát. Így az Egyetemi nyomda sajtója alól 1814-től 1875-ig folyamatosan napvilágra kerültek a nyomtatványok. 1875-ben a nyomda áttette működésének színterét Pestre.

A nyomda kiadványai

A kiadványok között találunk elmélkedéseket, gyászbeszédeket, alkalmi kiadványokat. A kiadványok ezen csoportja a vallási élet problémáival foglalkozik. Ilyen például a rituális vágás törvényeinek kézikönyve, a vallási válás körülményeinek tisztázása. Naptárak is több alkalommal kerültek kiadásra; 1821-ben Brüll Azriel kinyomtatta Én-Haárec című munkáját.¹⁸³ E rendkívül érdekes kötet tartalmazza Magyarország gazdasági helyzetét ebben a korban és érdekes zsidó szempontokat: a zsidó lélekszámot megyénként; a vallási központokat, a tenházak helyzetét.

A 60-as évektől kiadásra kerülnek a romantikus regények jiddis nyelven vagy németül – de héber betűkkel. A kor általános szokásainak megfelelően ezekből nagy mennyiség fogyott, könyvtáraink is mondhatni teljes gyűjteménnyel rendelkeznek belőlük. A 70-es évektől csak naptárak és elvétve más vallásos tárgyú kiadványok kerülnek ki az Egyetemi Nyomda héber részlegének sajtója alól. A nyomda 1842-ben kiadott betűmintakönyvéből¹⁸⁴ megtudjuk, hogy ekkor már 44-féle betűtípus állt a szedők rendelkezésére. A kiadványok nagy része érdekes módon a címlapon kívül kék selyemborító lapot kapott. Ez kíséri a nyomtatványokat 1819-től

---

¹⁸² Lásd Újvári Péter, Magyar Zsidó Lexikon. Bp. 1927. 622-623. l.

¹⁸³ Magyar Zsidó Szemle. 1889. 274. l.

¹⁸⁴ Betűalak mutatványsor a Magyar Királyi Egyetem Könyvnyomtató Intézete betű- és címképöntőjéből. Buda, 1842. 168-186. l.

1867-ig. Számos könyv szép kötéssel rendelkezik, ezek már magántulajdonosok gondosságát dicsérik. Eredeti kötésnek a fent említett silány kékselyem papírt kell tekintenünk.

A transliterálás nehézségei

E bibliográfia elkészítésében az a cél vezetett minket, hogy az egyetemi Nyomda – a legelső magyarországi héber nyomdahely – ma már ritkaság számba menő kiadványairól a lehetőségek maximális kihasználásával megközelítőleg a legteljesebb képet nyújtsak.

Habent sua fata libelli; e kiadványok már az első világháború idején is csak egy-két könyvtárunkban voltak képviselve. A második világháború elsöpörte még azt a csekély maradékot is, melyet a fent említett bibliográfiák feltártak.

Az Országos Széchényi Könyvtár helyzeténél fogva megőrzött kb. 60-70 kiadványt, az Egyetemi Könyvtár pedig kb. 30 darabot mondhat magáénak. Sajnos az Egyetemi Nyomda kis magángyűjteménye nyomtalanul elveszett,¹⁸⁵ itt a nyomda termékeinek teljes gyűjteménye képviseltette volt.

A könyvtárakban őrzött példányok meglelése is bonyolult feladatot jelent. A címleírások pontatlanok, a rendszavak hibás megválasztása miatt az anyag csak majd minden címleírási variáció végigkeresése után található meg a katalógusokban. Meg kell említeni azonban, hogy az Egyetemi Könyvtár régi cédulakatalógusa rejt néhány gyönyörűen kalligrafált héberbetűs címleírást. Ezek eredete valószínűleg a múlt század kilencvenes éveire nyúlik vissza, amikor a teológia és a könyvtár szoros kapcsolatot ápolt. Erre mutat az a tény is, hogy a címleírások betűi a rituális életben használt betűtípusokkal íródtak.

A budai Egyetemi Nyomda hebraica bibliográfiája összeállításakor számtalan olyan probléma vár megoldásra, amely túlnő e dolgozat keretein, ezért itt csupán azokat említem, mely az anyagból való tájékozódáshoz elengedhetetlenül szükségesek. Ilyen megoldatlan probléma az átírás kérdése. A számtalan megkötöttség miatt (katalógus, filológiai pontosság, a héber betűk használata a nem héberszövegek leírására) egy áthidaló megoldást kellett kidolgozni. Az alább bemutatott átírási szabályzat több külföldi transliterációval foglalkozó munka felhasználásával készült. Ezek között a jelentősebbek:

- The Jewish Encyclopedia, Vol. XII. 231. l.

- Ostermann, George: *Manuels of foreign languages*. New York, 1952. Central Book Company. 120-124. l.

---

¹⁸⁵ E gyűjtemény még az 1920-as években megvolt. A Nyomdaipari Dolgozók nyugdíjas klubjában beszéltem olyan öreg munkásokkal, akik emlékeztek rá. Az Egyetemi Nyomda igazgatóságán érdeklődtem 1962 januárjában, de semmilyen felvilágosítást sem tudtak nyújtani (Dán Róbert).

A héber nyelv hangállománya természetesen magán- és mássalhangzókra oszlik. A héber írás csupán a mássalhangzókat jelöli, a magánhangzók történelmileg később alakultak ki és nehezen eresztettek gyökeret. A bibliográfia 254 tétele között a nyelvkönyveket kivéve nincs olyan munka, amely az úgynevezett pontozott írással készült volna (Kivételt képez néhány Biblia-szöveg.). Az a körülmény, hogy a héber írás szótagírásnak is felfogható, lehetővé tette, hogy a címleírásokban a magánhangzók is helyet kapjanak, szögletes zárójel használata nélkül. Például: széfer= sz + f + r = nem sz[é]f[e]r, hanem = széfer (=könyv)

„Alef” [ʔ] = egykori torokhang, ma már a néma betű szerepét tölti be. Néhány nyelvtani összetétel mutat eredeti hangértékére. A vele együtt hangzó magánhangzó szerepel csupán az átírásban. Például: „e, é, á, i.”

„Bét, Vét” [ב] = a héber kiejtésnek megfelelően = „b, v”

„Gimmel” [ג] = a héber kiejtésnek megfelelően = „g”

„Dalet” [ד] = a héber kiejtésnek megfelelően = „d”

„Hé” [ה] = a héber kiejtésnek megfelelően = „h”

„Váv” [ו] = A „w” jelölésére is felhasználták, mint például Wahrman. = „v, w”

„Zájin” [ז] = a héber kiejtésnek megfelelően = „z”

„Het” [ח] = A héber nyelv gutturálisainak egyike, szokásos a „ch” jellel azonosítani. Átírásomban = h (lásd „cháf” = „ch”)

„Tet” [ט] = A görög théta sémi megfelelője. Használata a legújabb korban úgy módosult, hogy a nem héber eredetű szavakban sűrűn szerepel, vonatkozik ez különösképpen a német eredetű személynevekre. Például Tenenbaum. Könyvtári átírásban nem jelölhető a nyelvészetileg helyes „t”-vel, mert alkalmazása során az összetartozó személynevek szétszóródnának a katalógusban. Ezen indoklás alapján = t (a diakritikus jel nem jön számításba a beosztásnál).

„Jod” [י] = a héber kiejtésnek megfelelően = „j”. Kettőzés esetén „jj”. Például „hájjim”. Kivételt képez az az eset, amikor a kettős jod német vagy jiddis szóban előforduló „ei”-it akar érzékeltetni, mint „Heimann” esetében. Ekkor a német írásnak megfelelően ábrázolom.

„Káf”, „cháf” [כ], [ך] = A héber nyelv gutturálisainak egyike. „Cháf” = „ch”. Az eredetinek megfelelően = „k” (lásd K).

„Lámed” [ל] = a héber kiejtésnek megfelelően = „l”.

„Mem” [מ], [ם] = a héber kiejtésnek megfelelően = „m”.

„Nun” [נ], [ן] = a héber kiejtésnek megfelelően = „n”.

„Szamech” [צ] = a héber nyelv két „sz”-t különböztet meg. Itt az eredetinek megfelelően = „sz”.

„Ájin” [ע] = néma betű (lásd az „alef”-et).

„Fé”, „pé” [פ], [ף] = a héber kiejtésnek megfelelően „f”, „p”.

„Cádik” [צ], [ץ] = a héber kiejtésnek megfelelően „c” (és nem „sz”).

„Kuf” [ק] = hangzásban azonos a „káf”-al, de nyelvészetiileg a „q”-nak felel meg. Könyvtári gyakorlatban azonban nem használható fel e jelölés, mert a vezetéknév esetében a „kuf” és a „káf” használata megoszlik, így olyan lehetőségek, mint a „Kohn”, „Katz”, „Kittel”, „Klein” esetében. Diakritikus jellel való megkülönböztetésük kiküszöböli az elkeveredés veszélyeit – utalók használata nélkül.

„Rész” [ר] = héber kiejtésnek megfelelően „r”.

„Sin”, „szin” [ש] = héber kiejtésnek megfelelően = „s”, „sz”.

„Táv” [ת] = héber kiejtésnek megfelelően „t”

***

Természetesen az adott esetben könyvtári átírási gyakorlatról lévén szó, bizonyos igényeket kell kielégítenie az átírási rendszernek. Ez az igény pedig elsősorban könyvtári, s csak másodsorban nyelvészeti – ha ugyan a kettőt egymástól el lehet választani.

A hangtani átíráshoz hozzá tartozik még a „dages” kérdése is. A héber nyelv bizonyos grammatikai esetekben megkettőzi a mássalhangzókat, például „sávár” = törni, „sib(b)ér” = zúzni. Némely átírásban nagy előszeretettel használják ezt úgy, hogy a latin mássalhangzót is megkettőzik. Könyvtári használatra viszont ez nem alkalmas, mert az úgynevezett „b’gad k’fat” szavaknál – vagyis ott, ahol e betűk egyikével kezdődik a szó – e hangzó megkettőződik. Például a „dáát” esetében, mivel a „Dáát” c. munkát elvileg „Ddáát” ként írhatnánk – de ez nem megfelelő. Így a „dages” nem jelöltem a címleírásoknál. A „svá” jelölésére megfelelő az aposztrof, mint például a „d’fusz” = nyomda esetében. A „svá” nem is annyira a katalógus számára szükséges, inkább a visszaolvasáshoz/visszaíráshoz (héberre). S végül még egy hangtani eset: a héber szavak végén sűrűn találunk néma „hé”-betűt, mint a „jaldá” szó esetében. Ezek jelölését elhagytam, mert végeredményben a fonetikus átírás kialakítása volt a feladat.

A héber nyelvben jelentős szerepet játszik a prefigáló ragozás, ilyen többek között a -tól, -től; -nak, -nek, stb. Ezeket a szógyökökkel egybeírják, például méTel-Áviv = Tel Avivból. Ezekben az esetekben megtartottam a héber írásmódot (méTel-Áviv). Ugyanez a példa magyarázatot ad arra is, hogy a tulajdon- és földrajzi nevek miért szerepelnek nagy kezdőbetűvel a bibliográfiában, hiszen ilyet a héber írás nem ismer. A vizuális kiemelést próbáltam így magáértvalóvá tenni. Vonatkozik ez különösen a címszavak esetére. Például haÉc hájárok (ha címszóról van szó), és Sirim méAdy = versek Adytól (ha szerzőről van szó). Külön kell foglalkozni a jiddis átírás problémáival. Itt általánosan (a ladinót nem tekintve) két részre bonthatjuk az anyagot. A héber betűkkel írt jiddis szöveg, és a héber betűkkel írt német szöveg. Az első esetben a fentiekben ismertetett átírást kibővítettem egy természetesen kínálkozó lehetőséggel. Nevezetesen a jiddis nyelvben található „e” hangzót a héber betűs írásban általában „ajin”-nal jelölik (még a pontozott írásban is). Az „ó” hang jelölésére pedig az „alef”-ot használják. Ez némely esetben annyira elburjánzott, hogy a tősgyökeres héber szavakba is beírták (pl.: kohol = káhal).

A héber betűs német szöveg esetében a német helyesírás szerint állítottam össze a címleírást (pl.: Hágadá sel Pészah, mit allen dinim in deutscher sprache). Az egyes címleírásokat követő rövid annotációk a héberül nem beszélő könyvtárosok számára íródtak. A magyar kifejezések nem minden esetben adják vissza pontosan a könyv tartalmát, mert a héber terminus

technicusok számtalan vallási fogalmat jelölnek, különösen a Biblia és a Talmud-kommentárok világában.

Az anyaggyűjtésben a fent említett forrásokon kívül felhasználtam az úgynevezett Singer-könyvtárkatalógust, amely megbízható adatokat tartalmaz – de mint gyűjtemény sajnos használhatatlan. A cíMLEÍRÁSOKAT a nyomdatörténetben szokásos éVRENDben, azon belül is betűRENDben csoportosítottam. A táJÉKOZÓDÁS megKÖNNYÍTÉSÉT szolgálja a szerző-, cím- és tárgyszó-mutató. A csillaggal jelölt tételek szekunder forrásból származnak.

**A budai Egyetemi Nyomda Hebraica bibliográfiája
(1814-1875)**

1814

1. Löwinger Éjcák: Kol t'suvá. Ál hásáalom v'ál jom sáv l'arco melech Franz hárison. Ofen, 1814. Druck Univ. 4 l. 8°. Röpirat I. Ferencről, Magyarországra értekor.
2. Müncz, Mose: d'rus. Ál b'Szurát hácáláhát háKészár Francz hárison l'háskit háárec... mé háRábbi Mordecháj Rechnitz. Im tárgum. Ofen, 1814. d'fusz háuniverzitá. 8°. I. Ferenc dicsőítése, német ford.
3. Rottenbauer, Jozsef: Zichron todá. Lichvod... Ávráhám Franz... b'jom sebá b'nom l'bár micvá. Ofen, 1814. Druck. Univ. 4 l. 4°. Születésnap beszéd.

1816

4. Epstein, Jáákov: B'ér háluhot. Jáchil háluhot im biur mápot. Ofen, 1816. Druck. Univ. 12 l. 8°. Földrajzi ismertetése a világrészeknek.

1819

5. Hágadá sel Pészáh. Im pirus Ábudráhám; v'im tárgum áskenázi... sir hásirim. Ofen, 1819. Druck. Univ. 52 lev. 8°. Húsvéti szertartáskönyv. Ábudráhám kommentárjával, és az Énekek Éneke szövegével.
6. Horin Áháron: Széder E"RH jom anut bácom gomlé heszed sel Emet... po káhál kodes Arad. Ofen, 1819. Druck Univ. 16 l. 8°. Az aradi jótékonysági egyesület kiadványa.
7. Szeder Hátfilá; m'duják ál pi g'dolé hám'dádkim... kolél hátfilot l'hol ulmáodim... Ofen, 1819. Druck Univ. 399 lev. 8°. Imakönyv.

1820

8. Áderet, Slomo ben: Ávodát hákodes. Kolél bét n'tivot... Ofen, 1820. Druck Univ. 13 lev. 8°. Vall. törvények.
9. Askenázi, B'cálél: Sitá m'kovecet. Hu ászifát házkénim. Ofen, 1820. Druck. Univ. 8°. Talmud-kommentár.
10. Brill, Azriel: S'hitut ubdikut. Ofen, 1820. Druck Univ. 96 l. [4] l. 8°. Rituális vágás törvényei.

11. Hágádá sel Pészah. Ofen, 1820. Druck Univ. 56 l. 8°. Húsvéti szertartáskönyv.
12. Minz, Mose: D'vir hábájit. D'rásá b'hánukát bét hákneszet b'Ofen. Ofen, 1820. Druck Univ. 8°. Beszéd a budai templom felavatásakor.
13. Szafir, Mose: Áceret moéd. T'filá b'ád hákészar Franz Joszéf v'hákészarit Károliná Augusztiná. Ofen, 1820. Druck Univ. 4°. Ima a császárért, és a feleségéért.
14. Torá hámisá humsé Torá. Im hápárásot v'birchotehá... Ofen, 1820. Druck Univ. 8°. Mózes öt könyve áldásokkal.

1821

15. Áskenázi, B'cálél: sitá m'kovecet. Mászechet Bécá. Koll. 2. Mászechet Názir. Ofen, 1821. Druck Univ. 41 lev. 8°. Talmud-kommentár.
16. Brill. Ázriél: Én háárec. Kolél et mámlechet Ungárn, gvulá umidátá. Ofen, 1821. Druck Univ. 1 lev. Magyarország gazdaságföldrajzi leírása.
17. Hágádá sel Pészah. Ofen, 1821. Druck Univ. 56 l. 8°. Húsvéti szertartáskönyv.
18. Brit milá... Ofen, 1821. Druck Univ. 8°. Circumcisio törvényei.
19. Diné v'széder t'filát háderech. Diné b'rit milá... pidjon háben, v'kidus hálváná. Ofen, 1821. Druck Univ. 15 l. 8°. Circumcisio és holdszentelés. Vall. törvények.
20. Hámisá humsé Torá, l'fi széder háparsijot... im pérus hámilot b'láson á[skenáz]... v'gám hámés m'gilot... Ofen, 1821. Druck Univ. 8°. Mózes öt könyve német fordítással...
21. Heilbuth, Ávráhám: Káf náhát. Pérusim ál pirké Ávot. Ofen, 1821. Druck Univ. 8°. Megjegyzések a Misna egy traktátusához.
22. Széder Máámádot. M'szudár l'máámár b'kol jom vjom máámád seló. Ofen, 1821. Druck Univ. 144 l. 8°. Zsoltároskönyv, a napi zsoltárbeosztással.
23. Széder t'hinot ubákásot inthalthen s'sz deutse t'filot ubákásot, fir guthe fromme, jiddische veiber. Ofen, 1821. Druck Univ. 8°.
24. T'hilim ál kávánát hámsorér ál kol mizmor. Ofen, 1821. Druck Univ. 151 lev. 8°. Zsoltároskönyv, egy zsoltár bevezetésével.
25. T'kánót d'hevrát m'náhém ávélim, v'gám báálé b'tkánót nikuvim pó bismotám d'po k[áhál] k[ódes] Peszt. Ofen, 1821. Druck Univ. 8°. A gyászolók vigasztalására alakult egylet szokásai.

1822

26. Dánzinger, Ánsil: Likuté Cvi. M'szudár v'huvá lidfusz b'Amszterdám. Ofen, 1822. Druck Univ. 259 l. 8°. Talmud-kommentár.
27. T'filá mikol hásaná. Ofen, 1822. Druck Univ. 8°. Imakönyv.

1823

28. Hágadá sel Pészáh. M'nukád d'fusz szfaradi. Ofen, 1823. Druck Univ. 8°. Húsvéti szertartáskönyv.
29. Oppenheim, Simon: Hár hámorijá. Kolél hidusé dinim... get, á[l] j[ád] s'liáh... sémot háánásim v'hánásim, diné s'mot háájárot. Ofen, 1823. Druck Univ. 112 l. 8°. A válás törvényei.

1824

30. Ásvili, Ávráhám: Hidusé háritvá. Sáálot utsuvot, ál m[ászechet] Ávodá Zará. Ofen 1824. Druck Univ. 41 lev. 2°. Responzum egy talmudi traktátushoz.
31. Sz'lihot, mikol hásaná. Zweite Auflage. Ofen, 1824. Druck Univ. 260 l. 8°. Imák egész évre.

1825

32. Jom Klolut... hehátán Ráfáel... Englander im háb'tulá hájákará marát Hanni... Gottlieb Májjer... méét einer... Ofen, 1825. Druck Univ. [4] lev. 8°. Üdvözlő irat házasság alkalmából.
33. Munkáts, Jichák: Bét Jichák. Hilchot t'refut. Ofen, 1825. Druck. Univ. 174 l. 2°. Rituális vágás törvényei.
34. Oppenheim, Bár: Michtám. Sir b'sém tosvé Hungárijá. Ofen, 1825. Druck Univ. 39 l. 4°. A császárt dicsőítő röpirat, a császárné koronázása alkalmából.

1826

35. Lipnik C'vi: Káv v'náki. Lsách hásemen. Hidusim ál mászechet b'ráchot. V'rov széfer Moéd, Násim, v'Sulhán Áruch Jore Déá, d'rásot. Ofen, 1826. Druck Univ. 32 lev. 4°. Talmud exegézis és vall. törvények kódexmagyarázata.
36. Luáh. Im minháгим l'kol hásaná. Ofen, 1826. Druck Univ. 160 l. 32°. Naptár.
37. Mendel, Jáákov: Sosánát Jáákov. Sir lithunát... Szimhá bár Simon Lichternstern im marát Fáni... Slézinger. Ofen, 1826. Druck Univ. 7 l. 8°. Esküvői ének.

38. Munkáts, Jichák: Kicur Ohel Jichák. Diné s'hitut ubdikut. Ofen, 1826. Druck Univ. 34 lev. 8°. Rituális vágás törvényei.
39. Pollák, Z'hárjá: Ével kávéd. K'vod háRábbi Jiszráél Is Emet. Á[v] b[ét] d[in] k[áhál] k[odes] Peszt. Ofen, 1826. Druck Univ. 16 l. 8°. Gyászdal, a hitélet vezetője után.
40. Wiell, Lipnik: Ével Jiszráél Wáhrmann. Ofen, 1826. Druck Univ. 8°. Gyászdal.

1827

41. Brill, Ázriel: Hádrát Kodes. Kolél misnájot... injáné ászeret j'mé tsuvá. Ofen, 1827. Druck Univ. 308 [1] 1. 8°. Talmud-kommentár, könyörgések.
42. Warman J'hudá: Birchát kávod. Édát hájosvim b'Stolwiesznburg... b'jom hukám ál lihjot Ober... Ofen, 1827. Druck Univ. 10 l. 4°. Dicsőítő irat a dunántúli területre kinevezett császári biztoshoz.
43. Litauer, Jiszáchár: Dáát Jiszáchár. Hu pérus ál dvárim sz'tumim b'Rási ál háTorá áser 10 pirsám háBáál Softé HáHámim... Ofen, 1827. Druck Univ. 41 lev. [2] 1. 4. Biblia-kommentár. Koll. 2.
44. [Munkács], Jichák: Bét Jichák. Dinim ál S[ulchán] Á[ruch] hilhot tréfut. Hélek 1. Ofen, 1827. Druck Univ. 2°. Rituális vágás törvényei. Első rész.
45. Roskov, Eliezer: Sir J'didut. Linszuin... Árjé Léon Holender. Ofen, 1827. Druck Univ. 81 l. 8°. Eskövőre írt dal.

1829

46. Margulijot, Mose: Hákirát hágámul. Máámárim héker v'onés... kitvé málchut sir... méháRábbi Zéév Buchner. Ofen, 1829. Druck Univ. 6. 66 l. 8°. Erkölcsi elmélkedés és vers.
47. Oppenheimer, Hierschl [Cvi]: Vertheidung. Ein anhang zum Werkchen „Éné hádáát” mit Jiddisches Übersetzung. Ofen, 1829. Druck Univ. 21 l. 8°.
48. Oppenheim, Cvi: Éné Hádáát. Kolél sné máámárim... hárison oméd mul éné bászár, v'háséni dabér b'kijum nefes háádám. Ofen, 1829. Druck Univ. 68 l. 8°. Koll. 1. Vall. értekezések, erkölcsi intések.

1830

49. Deuts [Deutsch], Henoch: Kol bochim. Miszpéd már ál mot háRábbi Mordecháj Pánet. Ofen, 1830. Druck Univ. 8°. Gyászdal Pánet Mordecháj halálára.

50. Jáákov méJáló: P'ri Jáákov. Hu hiduéé szugjot sonot b'sász. Nitoszáf bo éze háárot méháRábbi Mose Münz. Ofen, 1830. Druck Univ. 24 lev. 2°. Talmud-kommentár, Münz Mózes magyarázataival.
51. Munkács, Jichák: Bét Jichák. Ál hilchot m'lihá... Ofen, 1830. Druck Univ. Vallási törvények.
52. Oppenheim, Simon: Hár hákedem. [Diné gittin...] Mábo l'széfer Jáir Nátiv, v'Hár Hámorijá. Hélek Rison. Diné sémot báis o báisá... klálim b'diné hálicá. Ofen, 1830. Druck Univ. 56 l. 8°. Válsi törvények, rituális szokások.
53. Széder Hosánót, sel hág hászukot, hosáná rábbá k'minhág... Ofen, 1830. Druck Univ. 12. Imakönyv a sátoros ünnepi szokásokkal.
54. Zákut, Mose: Tikun sov'vim. Széder Sz'lichot bparsijot s'mot, B'sáláh Jitró... k'minhág Itáljá ál jád Mose Zákut. Ofen, 1830. Druck Univ. 29 lev. 12°. Imák a Bibliából, a szövegek alapján. Olasz rítus.

1831

55. Histáphut hánefes. Ofen, 1831. Druck Univ. Filozófiai értekezés.
56. Oppenheim, Simon: Nezer hákodes. Támcit hászéfer máálot hámidot. Széfer emuná ubitáhon. Ofen, 1831. Druck Univ. 166 l. 8°. Vall. értekezés, filozófiai fejtegetés.
57. Wahrmann, J'hudá: Máárechet háhátáket. Ál hochmát háhigájon v'hámlicá. Ofen, 1831. Druck Univ. 136 l. 8°. Vall. értekezés, irodalmi tartalom.

1832

58. Ábril, Jáákov: Toldot háRáv Mordecháj Binet. Upársát g'dulátó, méét bnó im darché Torá b'sém áviv. Ofen, 1832. Druck Univ. 116 l. 12°. Binét Mordecháj élete, cselekedeteinek méltatása, Biblia-magyarázatok.
59. Bukovitz, Zéév Löw: Máámár Eszter. D'rásot ál hátnách v'ágádot. Ofen, 1832. Druck Univ. 88 [4] l. 4. Beszéd a Bibliáról és hagyományos elbeszélések.
60. Gesenius, Wilhelm: Sidó grammatica... kiadta Somosy János. I-II. rész. Buda, 1832. Druck Univ. 8°.
61. Früauf, Zéév, Sir t'hilá. Ofen, 1832. Druck Univ. 34 lev. 8°. Hálaadás az isteni gondviselésnek.
62. Horowitz, Ábrisz: Bét Jáákov. Geschichte der Israeliten. Ofen, 1832. Druck Univ. 2°. Izrael története.
63. T'filá todá ubákásá [T'filot.] Ofen, 1832. Druck Univ. Imakönyv.

1833

64. G'dulát Mordecháj. Ofen, 1833. Druck Univ. [8°.] A purimi esemény.
65. Káháná Áháron: jom Ávrá. Kiná i[m] t[árgum] l'germánit b'mut m'Sosánná Szulká Slézinger. Ofen, 1833. Druck Univ. 4°. Gyászdal Slézinger Sosánná halálára. Német fordítással.
66. T'hinot ubákásot. Inthalten deutse t'filot fir gute fromme jüddische weiber. Ofen, 1833. Druck Univ. 178 l. 8°. Imakönyv.
67. T'hinot ubákásot. Im T'hiná l'jámim noráim. V'im házkárát n'sámot. Ofen, 1833. Druck Univ. 178 [6] l. 8. Imakönyv, a halottak emlékezetével.

1834

68. Hágadá sel Pészách, zichron j'ciát Micrájim. Ofen, 1834. Druck Univ. 8°. 48 l. Húsvéti szertartáskönyv.
69. Kutno Áháron: Dáát z'kénim... biur ál háTorá. Sáklá v'tárjá él p[érus] Rási... v'széfer Minhát J'hudá méháR[ábbi] J'hudá Bár Eliezer. Ofen, 1834. Druck Univ. 70 lev. 4°. Magyarázat Mózes öt könyvéhez és responzum.
70. Neimann, S'muél: T'filát J'sárim. [T'hilot utfilot.] Ofen, 1834. Druck Univ. 382 l. 8°. Imakönyv.
71. Rehfuss, Cvi: Áreset szfátájim. [D'rásot uthilot.] Ofen, 1834. druck Univ. 32 l. 8°. Beszédek, fohászok.

1835

72. Ganzfried, Jozsef: Keszét hászófér. Diné k'tivát széfer Torá. Im hágáhot Mose Szofér. Ofen, 1835. Druvk Univ. 62 l. 8°. A tórai kéziratok vall. törvény szerint való másolásának szabályai.
73. Kohen, Áháron: Élon bachut. Mispéd már b'mut há-Rábbi Cvi Hirsch Hellir. Ofen, 1835. Druck Univ. 8°. Gyászbeszéd Hiller Hirsch halálára.
74. T'filot Jiszráél. Zweite abthailung fir fest... Ofen, 1835. Druck Univ. 261, 265 l. 8°. Imakönyv.

1836

75. Bisritz Kohn: Tohéhet m'gulá. Ofen, 1836. Druck univ. 39 l. 8°. Elmélkedés.

76. Fridler, Ávrám: Zákát sever. Kina ál mut Kopl Áltenkunst. Ofen, 1836. Druck univ. 15 l. 8°. Gyászdal, Kopl Áltenkunst halálára.
77. Pollák, Mose: Moralisches erzählung. Erklärung der gemlicheneigenschaften ein lehr und lesebuch, für die Israelitische schulejugend. Ofen, 1836. Druck Univ. [4], 82 l. 8°. Tankönyv.

1837

78. Früauf, Wolf: B'chi támrurim. Kiná ál mut háRábbi Mose Kunitz. Ofen, 1837. Druck Univ. 14 l. 8°. Gyászdal.
79. Hálél. T'hilim. Ofen, 1837. Druck Univ. [8°.] Zsoltárok.
80. Káháná, Áháron: Jom Ávrá. Kiná ál mut im tárgum l'germánit b'mut M[árát] Sosánná Slézinger. Ofen, 1837. Druck Univ. 4°. Gyászdal, Slézinger Sosánná halálára.
81. Kutno, Áháron: Dáát z'kénim. ...biur ál háTorá. Sáklá v'tárjá ál p[éru] Rási... v'széfer Minhát J'hudá méhá-R[ábbi] J'hudá Bár Eliezer. Hocáá snijá. Ofen, 1837. Druck Univ. 70 lev. 4°. Magyarázat Mózes öt könyvéhez és responzum. Második kiadás.
82. Szmiler, Efrájim J'hudá: R'Ávjá. Háságot ál széfer die Gottesdienstlichen farträge méh[á] R[ábbi] T. Lipman Zunz. Ofen, 1837. Druck Univ. 39 lev. 4°. Kiegészítések Zunz Lipót munkájához.
83. Weiss, Simon: Miszpéd már. B'mut háRábbi Gérsom Temesvár. Ofen, 1837. Druck Univ. 15 lev. 8°. Gyászdal Rábbi Gersom halálára.

1838

84. Kohn, H.: J'mé cárá umhumá. Szipur sátaf hámajim b'Ofen, Jásir b'oreh sir. Ofen, 1838. Druck Univ. 24 l. 8°. Versformában a budai árvíz.
85. Tiroler Benjamin: Dávár b'ité. Sir lihtunát áhiv hárofé, h'r Árje Löw im m" Rivká b'r Áháron Heller. Ofen, 1838. Druck Univ. 2 l. 8°. Esküvői dal Löw Árje és Heller Rivká esküvőjére.

1839

86. Goldstein Dávid: Kol áhnoti. Kiná ál mot h'r Mose Szofér. Ofen, 1839? Druck Univ. 8°. Gyászdal Szofér [Schreiber] Mózes halálára.
87. Hároe... Ofen, 1839. Druck Univ.
88. Rosenthál M'náhem: Émek hásonim. Háságot ál michtávé h'r SJ'R... Ofen, 1839. Druck Univ. 32 l. 8°. Vallási vitairat.

89. [Rosenthal Slomo]: Bét áven. Háságot ál széfer S[ulchán] Á[ruh] v'TRJ" micvot. B'száfá áskénázit méh[á] Rábbi Áháron Kleizman. Ofen, 1839. Druck Univ. 26 lev. 8°. Megjegyzések egy vallástörvény kódexhez. Német ford. Kleizman Áhárontól.
90. Ster[n], Mose: Birchát oni. L'hosiv todá ligmulám. Jácá láor b'Peszt. Ofen, 1839. Druck Univ. 8°. Hálaadás egy segítségért (Pesten adták ki.).
91. T'filot Jiszráél, ál kol hásáná, b'hod ub'hádár ub'tiferet im tárgum á[skenázi] in einer treflichen árdnung gestáltet... erste abtáilung enthaltend die toglichen und Sábát gebéthe. Ofen, 1839. Druck Univ. [1], 265, [1] lev. 8°. Imakönyv német [jiddis] fordítással.

1840

92. Alkakai J'hudá: Sálom Jerusálájim, mááne l'éle hám'láágim ál hákdámát szifró; Dérché Noám... Micvot m'ásér. Ofen, 1840. Druck Univ. 107 lev. 8. Válasz a szerző Dárché noám c. munkája bírálóinak.
93. Hámisá Humsé Torá. Széfer B'résit m'turgámim um'voárim hungárit ál j'dé Mordecháj Bloch. Ofen, 1840. Druck Univ. 393 l. 8°. Mózes öt könyve: Genezis. Magyar fordítással.
94. Hámisá Humsé Torá. Széfer S'mot. M'turgámim um'voárim hungárit ál j'dé Mordecháj Bloch. Ofen, 1840. Druck Univ. 303 l. 8°. Mózes öt könyve: Exodus. Magyar fordítással.
95. Letrisz Méir: Oz lácádikim. Mitoldot j'mé hájáv h'r Mose Szofer. Ofen, 1840. Druck Univ. 81 l. 8°. Szófér [Schreiber] Mózes élettörténete.
96. Náhum ben Slomó méTrensín [Trencsény]: Dimá éni. Drus heszped ál mot r. Mose Szofer. Ofen, 1840. Druck Univ. 22 l. 8°. Gyászbeszéd Szófer [Schreiber] Mózes halálára.
97. Rosenthal, Mose: Siré Dávid hámelech. Z'mirot méDávid hámelech. Ofen, 1840. Druck Univ. 8°. Dávid zsoltáraiból.
98. Stein Éliezer: Ével Mose. Heszped ál mot R[ábbi] Mose Szofer. Ofen, 1840. Druck univ. [2], 26 lev. 4°. Gyászdal Szófér [Schreiber] Mózes halálára.
99. Táhon Elijáhu: Tifetret l'Mose. Sir Szipuri... l'Mose Motifiori... nszijátó l'Dámeszek ulPeterburg... Ofen, 1840. Druck Univ. 16 l. 8°. Montifiori utazása a szultánhoz és a cárhoz.

1841

100. Hámisá Humsé Torá. Széfer Vájikrá. M'turgámim um'voárim hungárit ál j'dé Mordecháj Bloch. Ofen, 1841. Druck Univ. 223 l. 8°. Mózes öt könyve: Leviticus, magyar fordítással.
101. Letrisz, Mose: Or p'né Mose. Kiná b'mot h'r Mose Teitelbaum. Ofen, 1841. Druck Univ. 12 l. 8°. Gyászdal Mose Teitelbaum halálára.
102. Neumann, Slomó: Toldot Jiszráél. Kolél szipur... áser káru... ám Jiszráél... et háádámád súv Jiszráél migálut Bábel. Ofen, 1841. Druck Univ. 58 l. 8°. Izrael története a babilóni fogság végéig.
103. Schönfeld Báruch: Ánáf és ávot. M'sálim szipurim... m'licot. Pi j'szodé háágádot bámidrás v'széfer háZohár. Ofen, 1841. Druck Univ. 82 l. 8°. Példázatok, mesék a hagyományos irodalom alapján.

1842

104. Hámisá Humsé Torá. Széfer Bámidbár. M'turgámim um'voárim hungárit ál j'dé Mordecháj Bloch. Ofen, 1842. Druck Univ. 260 l. 8°. Mózes öt könyve: Numeri, magyar fordítással.
105. Hámisá Humdé Torá. Széfer D'várim. M'turgámim, um'voárim hungárit ál j'dé Mordecháj Bloch. Ofen, 1842. Druck Univ. 260 l. 8°. Mózes öt könyve: Deuteronomium, magyar fordítással.
106. N'viim risonim, m'turgámim... hungárit ál j'dé Mordecháj Bloch. Ofen, 1842. Druck Univ. 183 l. 8°. Első próféták, magyar fordítással.

1843

107. Munkáts, Jichák: L'kitát Jichák. Diné shitut ubdikut... Ofen, 1843. Druck Univ. 64 l. 8°. A rituális vágás törvényei.
108. Oppenheim, Simon: Széfer hákritut. Hilchot Gittin v'hálicá... miszpár háitim im biurim b'sém széfer háb'rit. Ofen, 1843. Druck Univ. 38, 16 l. 4. A válás rituális törvényei magyarázattal.
109. T'filot Jiszráél, ál kol hásáná, im háátáká hungárit, méháRábbi Náftáli Rosenthal. Ofen, 1843. Druck Univ. 175 l. 8°. Imakönyv az egész évre. Magyar magyarázattal Rosenthal Náftálitól.
110. T'filát j'sárim... [T'filot.] Ofen, 1843. Druck Univ. 382 l. 8. Imák az igazak épülésére.

111. T'hinot ubákásot inhalt t'filot ubákásot. Jácá láor b'Peszt. Ofen, 1843. Druck Univ. 160 l. 8°. Imák és könyörgések (megjelent Pesten).

1844

112. Hágádá sel Pészáh... Elbeszélés Izrael népének Egyiptomból való kimeneteléről. Frodította Rosenthál Moritz. Ofen, 1844. Druck Univ. [1], 87 l. 8°. Húsvéti szertartáskönyv.
113. széfer Mislé, m'turgámám bilson mágor méét Cvi Bauer. Ofen, 1844. Druck Univ. 151 l. 8°. A Példabeszédek könyve. Bauer Cvi fordítása.

1845

114. Finklstein, Jozséf: R'vid házáháv. Háláchot s'hitát háof... Jácá láor b'Peszt. Ofen, 1845. Druck Univ. 12 l. 4°. A rituális vágás törvényei (megjelent Pesten).

1846

115. Tenenbaum Zéév: Pálgé májim. Drásot, kolél kol itoté hásáná. Ofen, 1846. Druck Univ. 176 l. 4°. Beszéd az év különböző alkalmaira.

1847

116. Englander, Cvi: B'not cijon. Szipurim... m'sálim v'muszár livné hán'urim, i[m] tárgum áskenázi. Ofen, 1847. Druck Univ. 122 l. 8°. Elbeszélések, példázatok, német fordítással.
117. Luáh lisenát 1848. Ofen, 1847. Druck Univ. 32 l. 8°. Naptár 1848-ra.

1849

118. Márgiten, Jichák: Tokef hátálmud. Háságot ál széfer t'suvot b'ánsé áven im d'rásot v'heszpéd ál háR[ábbi] J'hosuá Kác. Ofen, 1849. Druck Univ. 60 lev. 8°. Megjegyzések egy vallásfilozófiai tételhez. Gyászbeszéd Kac Jozsua halálára.

1850

119. széfer Háhájjim. Ofen, 1850. Druck Univ. Az élet könyve.
120. Kinot l'tisá b'av. Ofen, 1850. Druck Univ. Gyászdalok gyászünnepre.

121. Kutno, Áháron: Dáát z'kénim... biur ál háTorá. Sáklá v'tárjá ál p[éruš] Rási... v'széfer Minhát J'hudá méháR[ábbi] J'hudá Bár Eliezer. Hocáá slisit. Ofen, 1850. Druck Univ. 70 lev. 4°. Magyarázat Mózes öt könyvéhez és responzum. Harmadik kiadás.
122. T'filot háderech. Ofen, 1850. Druck Univ. 42 l. 16°. Úti imák. Nachszt fersiedenen t'filot...

1851

123. Hágadá sel Pészáh... mit ánmerkungen ferzéhen fon Joél Brill. Ofen, 1851. Druck Univ. 8°. Húsvétesti szertartáskönyv.
124. T'hilim... Ofen, 1851. Druck Univ. 200 l. 8°. Zsoltárok.
125. T'hilot l'él háj. T'filot mikol hásáná m'szudár kithélet hájofi. Ofen, 1851. Druck Univ. 122 lev. 8°. Imák egész évre.

1852

126. Dessaur, Gávriél: Siré Zimrá. Biurim ál széfer B'résit i[m] t[árgum] áskennáz. Ofen, 1852. Druck Univ. 80 l. 8°. Magyarázatok Mózes első könyvéhez, német fordítással.
127. Kinot l'tisá b'av. Kminhágim polin v'ungárn im széder hákrijá heháftará... Ofen, 1852. Druck Univ. 102 l. 8°. Gyászdalok gyászünnepre, az ünnepi olvasmányok sorrendjében.
128. Luáh lisnát 1853... Ofen, 1852. Druck Univ. 56 l. 8°. Naptár 1853-ra.
129. T'filot j'surun...Gebéthe der Israeliten. Überzect fon Sálom Kohn. Ofen, 1852. Druck Univ. 478 l. 8°. Imakönyv német fordítással.

1853

130. Zipser, Méir: Mé hásiloh. Máhberet kollél sáálá utsuvá b'inján get ehád. Ofen, 1853. Druck Univ. 20 l. 8°. Responzum egy vallási eset ügyéről.

1854

131. Ámtáhát mátmonim luáh b'árihát W. Schönfeld. Ofen, 1854. Druck Univ. 52 l. 8°. Naptár.
132. Likuté Cvi... mizmorim... t'filot ubákásot. V'noszáf láze t'filá ubákásá écel Kol Nidré. Ofen, 1854. Druck Univ. 74 lev. 16°. Dalok, imák és fohások.

133. Oppenheim, Simon: Széfer kritut, v'széfer hábrit. Hélek 1. Széfer háitur ál háláchot Gitin. Ofen, 1854. Druck Univ. 18, 74 l. 8°.

1855

134. Ámtáhát mátmonim luáh b'árichát W. Schönfeld. Ofen, 1855. Druck Univ. 8°. Naptár.
135. Basch, Hirsch: Ét sz'fod. Heszpéd ál mot J. Binéth. Ofen, 1855. Druck Univ. 9 l. 8°. Gyászbeszéd.
136. T'hinot ubákásot... Ofen, 1855. Druck Univ. 148 l. 8°. Imák és könyörgések.

1856

137. Ámtáhát mátmonim luáh b'árihát W. Schönfeld. Ofen, 1856. Druck Univ. 8°. Naptár.
138. Bisritz, Kálmán: Tohehet m'gulá. Stimme der Offen kenigreit... Ofen, 1856. Druck Univ. 8°. Elmélkedések a megváltásról.
139. Hágadá sel Pészáh... mit állen dinim... in deutser schpáche... Ofen, 1856. Druck Univ. 22 lev. 8°. Húsvéti szertartáskönyv német fordítása.
140. Siviti ádonáj l'negdi támid. [T'filot.] Ofen, 1856. Druck Univ. [1] lev. 2°. Imák.

1858

141. Ámtáhát mátmonim luáh b'árihát W. Schönfeld. Ofen, 1858. Druck Univ. 48 l. 8°. Naptár.
142. Cvi ben J'hudá: Ászará l'méá. Eszer d'rásot. Jácá láor b'Peszt. Ofen, 1858. Druck Univ. 52 lev. 8°. Tíz beszéd, megjelent Pesten.
143. Pri Cádik. Ofen, 1858. Druck Univ.
144. Szipur Száfá b'rurá, l'kol hasáná im háátáká Hungárit. Ofen, 1858. Druck Univ. 8°. Imakönyv magyar fordítással.

1859

145. Fischer J'kutiél: Bo báruch Adonaj. Sir j'didut... l'Binjamin Zéév Meisel. Jácá láor b'Peszt. Ofen, 1859. Druck Univ. Pesten megjelent üdvözlődal.

146. Jichák ben Eliezer: Ohel Jichák diné shitut ubdikut ál pi h(á) R(ábbi) Jáákov Weil im likutim, m'fuszákim hááháronim. Jácá láor b'Peszt. Ofen, 1859. Druck Univ. 116 l. 8°. A rituális vágás törvényei Weil Jáákov tanításai szerint.
147. T'filát b'né Jiszráél, kolél hátfilot l'kol j'mé hasáná v' nitoszáf átá b'hocáá hehádásá házot, kámá hoszáfot rábot áser 10 háju bárisonim. Jácá láor b'Peszt. Ofen, 1859. Druck Univ. 188 l. 16°. Imakönyv egész évre, egy régi kiadás nyomán – ami Pesten jelent meg.
148. T'filot b'né Jiszráél, mit fielen cugében und, neuen überzetzung fon (von) Sálom... Kohén. Ofen, 1859. Druck Univ. 311 lev. 32°. Imakönyv német fordítással.

1860

149. Ámtáhát mátmonim luáh b'árihát W. Schönfeld. Ofen, 1860. Druck Univ. 64 l. 8°. Naptár.
150. Ávkát r., biszfát jiddis áskénáz... injáné muszár ál m'siáh, jom din... t'hiját hámetim. Hélek 2.: Máásze norá. Jácá láor b'Peszt. Ofen, 1860. Druck Univ. 26 lev. 8°. Elmélkedés a megváltásról és a halottak feltámadásáról, mai Pesten jelent meg.
151. Bét t'filá, ze széfer ávodá háél, l'hitpáél, jom v'lél, k'micvot háél l'am Jiszráél. Ofen, 1860. Druck Univ. (2), 167, 1 lev. 16°. Imakönyv és fohászok.
152. Hágadá sel Pészáh. Mit állen dinim, und minhágim in deutser spáche. Ofen, 1860. Druck Univ. 8°. Húsvéti szertartáskönyv. Német fordítással.
153. Luáh lisnát 1861. Ofen, 1860. Druck Univ. 64 l. 16°. Naptár.

1861

154. Ámtáhát mátmonim luáh b'árichát W. Schönfeld. Ofen, 1861. Druck Univ. 22 l. 8°. Naptár.
155. B'résit. Ofen, 1861. Druck Univ. 162 l. 8°. Mózes első könyve: Genezis.
156. Dáát J'hudá (Hászefer nidfász b'láson áskenez.). Moráliche religionslehre zum Hebrauche hörere Schulen. Ofen, 1861. Druck Univ. 183 l. 8°. Németül írt munka, sok héber betéttel.
157. Ekstein Löw: Kánfé n'sárim. Háláchá... bidvár háof... sehéviu m'chiná, im michtáv h(áRábbi) S. Nitngon. Ofen, (1861). Druck Univ. 7, (1) l. 4°. A gyakorlati rituális vágásról.

158. Hágádá sel Pészáh in deutser spräche. Zichron j'ciát Micrájim. Ofen, 1861. Druck Univ. 40 l. 8°. Húsvéti szertartáskönyv, német fordítással.
159. der Herzog Richárd mit der herzogin fon England. (Román romántiki.) Ofen, 1861. Druck Univ. 28 l. 8°. Regény.
160. Kordowa J'ruhám: G'zérát Tirnau. Geschichte fonder fertreibung der J'hudim ausz Tirnau, im jahre 1663. Ofen, 1861. Druck Univ. 28 l. 8°. A nagyszombati zsidóüldözés története 1663-ban.
161. Lébgesz besreibung desz Jozef Garibaldi... und die emancipacion der juden fon gráf Koloman. Ofen, 1861. Druck Univ. 24 lev. 8°. Az emancipációról.
162. Sz'firát háomer, im pársát n'sziim im mizmorim... v'gám hoszáfu láze t'filát mááriv. Ofen, 1861. Druck Univ. 64 l. 32°. Vallási tárgyú dalok és az esti ima.

1862

163. C'éna urená, v'hu hámisá humsé Torá, im hámés m'gilot v'tárgumim v'háftárot, mikol hásáná hákol k'szidró, v'noszáf láze heszpedet hurbán Bét hámikdás. Ofen, 1862. Druck Univ. 162, 217 lev. 8°. Mózes öt könyve jiddis fordítással, és a jeruzsálemi templom gyászolása.
164. Hurbán bét hámikdás, mit m'gilát Échá. Ofen, 1862. Druck Univ. 11 lev. 8°. A Jeruzsálemi Szentély pusztulása és a Siralmak könyve.
165. Luáh lisnát 1862-1863. Ofen, 1862. Druck Univ. 64 l. 16°. Naptár.
166. S''Sz T'hiná v'széder t'hinot ubákásot, inthalten deitsche t'filot ubákásot. Ofen, 1862. Druck Univ. 112 l. 8°. Imák és könyörgések, német fordítással.
167. Sááre cijon v'tikun hácot. (T'filot.) Ofen, 1862. Druck Univ. 146 l. 16°. (Imák.)
168. Stern Á.: széfer Mislé mit treunem... deutschen überzetcung, biur. Ofen, 1862. Druck Univ. 157 lev. 8°. A Példabeszédek könyve magyarázattal és német fordítással.
169. Tárgum Séni sel m'gilát Eszter. Eine schöne geschichte fon Áhásvéros hámelech Mordecháj hájhudi und Eszter hámáلكá. Ofen, 1862. Druck Univ. 24 l. 8°. Regényes elbeszélés.

1863

170. Ámtáhát mátmonim luáh b'árichát W. Schönfeld. Ofen, 1863. Druck Univ. 48 l. 8°. Naptár.

171. Dessaur Gávriál: Siré zimrá. Biurim ál széfer B'résit... im targonum á(skenázi). Ofen, 1863. Druck Univ. 81 l. 8°. Magyarázatok Mózes első könyvéhez, jiddis fordítással.
172. Éger Ákibá: T'filá jáfá. Bisáát holi rá im szgulá. Jácá láor b'Peszt. Ofen, 1863. Druck Univ. 8°. Betegség elleni imák, ami Pesten jelent meg.
173. der False Mesiáh, Sábátáj Cvi welcher aufgetréten ant im jahre 1667. Ofen, 1863. Druck Univ. 20 l. 8°. A hamis megváltó Sábátáj Cvi-ről elbeszélés.
174. Geschichte der J'hudim, wahre erzélung welche álle gliender desz kerpersz saudern macht. Ofen, 1863. Druck Univ. 24 l. 8°. A zsidók története.
175. Luáh lisnát 1863-1864. Ofen, 1863. Druck Univ. 64 l. 16°. Naptár.
176. szefer T'hilim im Sné biurim. Lánajdó, Smué!... Ázárjá Figó. M'szudár ál jád Joél Bloch. Ofen, 1863. Druck Univ. (2.), 106, (2) lev. 8. A Zsoltárok könyve két kommentárral. Sajtó alá rendezte Bloch Joél.

1864

177. Ámtáhát mátmonim luáh b'árichát W. Schönfeld. Ofen, 1864. Druck Univ. 52 l. 8°. Naptár.
178. Schutz Manó: Résit hákrijá... Első héber hangoztató és olvasókönyv. A magyar-héber-német olvasókönyv második része. Ofen, 1864. Druck Univ. 54 l. 8°.
179. Hámidá humsé Torá. Széfer B'résit. M'turgám áskénázit meháadás, v'nitoszáf bó b'hocáá heháadás házot pérus R(a)SI im n'kudot... méét J'hudá... Desauer. Jácá láor b'Peszt. Ofen, 1864. Druck Univ. XVI., 416 l. 8°. Mózes első könyve: Genezis. Jiddis fordítással és RÁSI magyarázataival, pontozott formában. Szerk. Dessauer Julius, megjelent Pesten.
180. Hámisá humsé Torá. Széfer S'mot. M'turgám áskénázit meháadás, v'nitoszáf bó b'hocáá heháadás házot pérus R(a)SI im n'kudot... méét J'hudá... Desauer. Jácá láor b'Peszt. Ofen, 1864. Druck Univ. 388 (13) l. 8°. Mózes második könyve: Exodus. Jiddis fordítással, és RÁSI magyarázataival, pontozva. Szerkesztette Desauer Julius, megjelent Pesten.
181. Luáh lisnát 1864-1865. Ofen, 1864. Druck Univ. 64 l. 16°. Naptár.
182. Máhzor lislos r'gálim... Ofen, 1864. Druck Univ. 192 l. 8°. Imakönyv a három zarándok ünnepre.

183. Rottenburg Ávráhám: Mászá báérev b'jáár. Szipur... máásze áser náásze im is ahád b'jáár. Ofen, 1864. Druck Univ. 16 lev. 8°. Elbeszélés: egy erdei történet.
184. Tauzend und ein tág. Ain zeittenstik cu tauzend und ein nacht. Ofen, 1864. Druck Univ. 32 l. 8°. Elbeszélések.

1865

185. Ámtáhát mátmonim luáh b'árichát W. Schönfeld. Ofen, 1865. Druck Univ. 52 l. 8°. Naptár.
186. S'mot. Ofen, 1865. Druck Univ. 355 l. 8°. Mózes második könyve: Exodus.
187. B'résit v'hu torát háelóhim m'duják b'táchlé hádijuk i(m) p(érus) Wolf Heidenheim. Jácá láor b'Peszt. Ofen, 1865. Druck Univ. 336 l. 8°. Genezis, pontozott; Heidenheim magyarázataival, ami Pesten jelent meg.
188. Hevrá Kádisá p'h k'k Finfkirchen. Ofen, 1865. Druck Univ. 35 l. 8°. A pécsi temetkezési egyesület.
189. Luáh lisnát 1865-1866. Ofen, 1865. Druck Univ. 64 l. 8°. Naptár.
190. T'filát Jiszráél, kolél t'filot mikol hásaná im tikuné Sábát. Ofen. (1865.) Druck Univ. 396 l. 8°. Imakönyv a szombati törvényekkel.

1866

191. Ámtáhát mátmonim luáh b'árichát W. schönfeld. Ofen, 1866. Druck Univ. 54 l. 8°. Naptár.
192. Dessauer J'hudá: Sulhán áruch. Bó j'vouru kol micvot háis Jiszráéli... b'tárgum áskénázi im hoszáfot, v'háárot. Ofen, 1866. Druck Univ. 8°. A zsidó vallási szokások könyve, német fordítással és magyarázatokkal.
193. Hámisá humsé Torá. Széfer Vájikrá. M'turgám áskénázit meháadás, v'nitoszáf bó b'hocáá heháadás házot pérus R(A)SI im n'kudot... méét j'hudá... Desauer. Jácá láor b'Peszt. Ofen, 1866. Druck Univ. 312 l. 8°. Mózes harmadik könyve: Leviticus. Jiddis fordítással és RÁSI magyarázataival, pontozott; szerk. Dessauer Julius, megjelent Pesten.
194. Hámisá humsé Torá. Széfer Bámidbár. M'turgám áskénázit meháadás, v'nitoszáf bó b'hocáá heháadás házot pérus R(A)SI im n'kudot... méét j'hudá... Desauer. Jácá láor b'Peszt. Ofen, 1866. Druck Univ. 352 l. 8°. Mózes

negyedik könyve: Numeri. Jiddis fordítással és RÁSI magyarázataival, pontozott; szerk. Dessauer Julius, megjelent Pesten.

195. P'szák bét din. (Dinim.) Ofen, 1866. Druck Univ. Vallási törvények.
196. Spitz, J'hudá: Midrás J'hudá. Bo ágádá nidreset neged hámitháhmim. Ofen, 1866. Druck Univ. 24 l. 8°. Egy legenda magyarázata.
197. T'suvá nochehet, el háRáv Á(v) B(ét) D(in) Peszt. Ofen, 1866. Druck Univ. 8°. Vitairat, válasz a pesti Rabbinak, megjelent Pesten.

1867

198. Ámtáhát mátmonim luáh b'árichát W. Schönfeld. Ofen, 1867. Druck Univ. 56 l. 8°. Naptár.
199. Dáát j'hudá. Hocáá snijá. Ofen, 1867. Druck Univ. 183 l. 8°. Az 1861-es kiadás új alakban.
200. Hámisá humsé Torá. Széfer D'várim. M'turgám áskénázit mehadás, v'nitoszáf bó b'hocáá hehadás házot pérus R(a)SI im n'kudot... méét j'hudá... Desauer. Jácá láor b'Peszt. Ofen, 1867. Druck Univ. 449 l. 8°. Mózes ötödik könyve: Deuteronomium. Jiddis fordítással és RÁSI magyarázataival, pontozott szerk. Dessauer Julius, megjelent Pesten.
201. Kurlander Áháron: Divré igeret v'divré sir. K'vucát igárot, v'sirim m'ánj'nim sonim. Ofen, 1867. Druck Univ. 64 l. 8°. Levél és versgyűjtemény.
202. Luáh lisnát 1867-1868. Ofen, 1867. Druck Univ. 64 l. 8°. Naptár.
203. Sárá Báhur. (Román romántiji.) Ofen, 1867. Druck Univ. 28 l. 8°. Romantikus regény.
204. Széfer hájjim. (Sáálot utsuvot.) Ofen, 1867. Druck Univ. 68. l. 8°. (Responzum.)
205. T'filot Jiszráél, kolél hátfilot midé jom b'jomo l'kol j'mot hásáná. V'noszáf b'hocáá hásnijá házot tikuné sábat. Ofen, 1867. Druck Univ. 396, 4 l. 8°. Imakönyv 1865-ös új kiadásban.

1868

206. Ámtáhát mátmonim, luáh b'árichát W. Schönfeld. Ofen, 1868. Druck Univ. 56 l. 8°. Naptár.
207. Báchrách Simon: Écát sálom. Sir, im t(árgum) á(skenázit) l'hogrit lichvod ászéfát hárábbánim b'ir Peszt. Ofen, 1868. Druck Univ. 70 l. 4°. A pesti

rabbigyűlést üdvözlő vers, ami Pesten jelent meg.

208. Báchrách Simon: Kool Jáákov. I(m) t(árgum) á(skenázit) v'hogrit, b'ád hámáلكá Elizábet. Ofen, 1868. Druck Univ. (8) l. 8°. Ima jiddis és magyar fordítással, Erzsébet királynő tiszteletére.
209. Hut hámsulás. (Román romántiji.) Ofen, 1868. Druck Univ. 8°. (Romantikus regény.)
210. Jichák ben Eliezer: L'kitát Jichák. Ál diné s'hitut ub'dikut. Ofen, 1868. Druck Univ. 8°. A rituális vágás törvényei.
211. Luáh lisenát 1868-1869. Ofen, 1868. Druck Univ. 64 l. 16°. Naptár.
212. Meisl Binjámin: B'érot Jichák. Im tárgum l'germánit méháráv Simon Báchrách. Drásot. Jácá láor b'Peszt. Ofen, 1868. Druck Univ. 16-16 l. 8°. Beszédok Simon Bachráchtól német fordítással.
213. Meisl Binjámin: Divré sálom, v'emet. Máhberet somré hádat ál dávár háperod b'káhalot seb'erec Hágár. Ofen, 1868. Druck Univ. (4.) 12 l. 8°. Beszédok a gyülekezetek szétválásáról.
214. Somré hádat. (Státuen) t'kánót háhevrá házot. Ofen, 1868. Druck Univ. 8°. A vallási csoportosulás alapszabályai.
215. Sulhán Áruch bo j'vouru kol micvot háis jisráéli... umáásze áser jáásze itám v'háj báhem hájjé ad... Lismor uláászot, mészéfer (Sulhán) Á(ruch) v'O(rách) H(ájjim) tárgum áskenázi v'háárot méét Dessauer J'hudá. Ofen, 1868. Druck Univ. 248 l. 8°. Vallási törvénykódex jiddis fordítással Dessauer Gyulától.
216. T'hinot ubákásot. (T'filot.) Ofen, 1868. Druck Univ. 162 l. 8°. (Imakönyv.)
217. Weisz Árje: Sir koré sálom. Lichvod hákongresz. Ofen, 1868. Druck Univ. 4 lev. 4°. Egy kongresszus alkalmából írt beszéd.

1869

218. Báchrách Simon: L'háj hámelech. Sir b'jom hánitén málchut Hungárijá ál ros Franc Jozsef Hárison i(m) t(árgum) l'hungárit. Jácá láor b'Peszt. Ofen, 1869. Druck Univ. 18 l. 8°. A király megkoronázása alkalmából írt költemény, ami Pesten jelent meg magyar fordítással.
219. Báchrách Simon: T'kánót hákongresz. Sehitászfú mitáám hámelech b'Budapest l'jászed hánhágot k'hilot haj'hudim b'erec Hágár. Ofen, (1869), Druck univ. 58 l. 4°. Királyi parancsra összehívott egyesítő kongresszus, határozattal.

220. Éset sálom. (D'rásot) Ofen, 1869. Druck Univ. 8°. (Beszédek).
221. Geschichte der rés gálutá, Rábbi Hászdáj und sein neffe... Dávid Alroi eine merkwirdige und intereszante wahre begébenheit. Jácá láor b'Peszt. Román romántiji. Ofen, 1869. Druck Univ. 32 l. 8°. Romantikus elbeszélés.
222. Johán fon Kallasz mit princeszin fon Portugál. Jácá láor b'Peszt. (Román romantikiji.) Ofen, 1869. Druck Univ. 24 l. 8°. (Romantikus regény), megjelent Pesten.
223. Kinot l'tisá b'av v'noszáf áléhem m'gilát Échá... t'filát sahrit v'árvit. Jácá láor b'Peszt. Ofen, 1869. Druck Univ. 72 l. 8°. Gyászdalok gyászünnepre, és a Siralmak könyve. Toldalék: reggeli és esti ima. A kiadvány Pesten jelent meg.
224. Luáh lisnát 1869-1870. Ofen, 1869. Druck Univ. 64 l. 16°. Naptár.
225. eine Merkwidiger zéer, intereszte geschichte der anuszim in spáne, oder leidenszgeschichte und wanderbore erettung desz Rábbi Joszéf Párisz genánt Don Josef Párisz. (Román romántiji.) Ofen, 1869. Druck Univ. 32 l. 8°. (Romantikus regény).
226. rábbi S'lomo Molche... (Román romántikiji.) Ofen, 1869. Druck Univ. 32 l. 8°. Romantikus regény.
227. Napoleon der erste mit den Báál Sém fon Barditsev. (Román romántikiji.) Jácá láor b'Peszt. Ofen, 1869. Druck univ. 28 l. 8°. Romantikus regény.
228. das Neue ungárische wargesetz, wer muszt szoldát werden? Ofen, (1869). Druck Univ. 24 l. 8°. Katonai törvény.
229. eine Wanderbore geschichte, im mesiáh ben Joszéf... der gér cedek heháchám v'kádós Rábbi Slomo Molcho... (Román.) Jácá láor b'Peszt. Ofen, 1869. Druck univ. 32 l. 8°. Romantikus regény.
230. Weil Jáákov: Ohel Jichák... kolél diné s'hitut ub'dikut k'fi... Jáákov Weil... v'száviv lo L'kitát Jichák, v'zivhé támim... Jácá láor b'Peszt. Hocáá s'nijá. Ofen, 1869. Druck Univ. 114 l. 4°. A rituális vágás törvényei magyarázatokkal. Megjelent Pesten, második kiadás.
231. Der Witchopf (Witzkopf). (B'dihot.) Ofen, 1869. Druck Univ. 72 l. 16°. Tréfák.
232. die Zelenfer wantsaft, eine merkvirdige gesichte desz wandeboren „Rábbi” in Kiew, mit R(ábbi) Witolicki und zeine tochter Mirjám. (Román romántikiji.) Ofen, 1869. Druck Univ. 20 l. 8°. Romantikus regény.

1870

233. R(ábbi) Jiszráél Báál Sém Tov, fon ihm alle merkwürdige begébenheiten welche er im lében gewirk hat. (Román.) Jácá láor b'Peszt. Ofen, 1870. Druck Univ. 392. l. 8°. (Román).
234. Kordowa J'ruhám: G'zérát Tirnau. Geschichte von der fertreibung der J'hudim ausz Tirnau, im jahre 1663. Hocáá s'nijá. Ofen, 1870. Druck Univ. 28 l. 8°. A nagyszombati zsidóüldözés története 1663-ban. Második kiadás.
235. Kronberg Jáákov: Pri Jáákov. Háláchot. S(áálot) ut(suvot) in deutschen sprache. Jácá láor b'Peszt. Ofen, 1870. Druck Univ. 32 l. 8°. Responzum német fordítással.
236. Luáh lisnát 1870-1871. Ofen, 1870. Druck Univ. 64 l. 16°. Naptár.
237. Organizácionsz státusz, fir die autonome... religioneszgenosszensaft. Ofen, 1870. Druck Univ. 45 l. 8°. Irat az autonómiáról.
238. Stern: Igeret p'tuhá lichvod rábbáné Mose ben Maimun, b'inján minkát hávró. Jácá láor b'Peszt. Ofen? 1870. Druck Univ. 8°. Nyílt levél (vitairat).
239. T'filát j'surun, kolél hátfilot... l'kol j'mot hasáná... sir hájihud v'tikuné Sábát. Ofen, 1870. Druck Univ. 392 l. 8°. Imakönyv.
240. T'filot Jiszráél. Kolél hátfilát midé jom b'jómó. J(ácá) l(áor) b'Peszt. Ofen, 1870. Druck Univ. 396 l. 8°. Imakönyv, ami Pesten jelent meg.

1871

241. Ávkát, die geschichte von Mesiáh ben Dávid, wie es wird baijje zeiner ankunft ausz zehen. (Román romantikiji.). Ofen, 1871. Druck Univ. (Romantikus regény.).
242. Báchrách Simon: tánijá ál mot hábáron. I(m) t(argum) á(skenáz)... Ofen, 1871. Druck Univ. 34 lev. 2°. Kesergés Eötvös báró haláláról.
243. rábbi Binjámin Hászdáj, oder der Kaufman der wénig... (Román romantikiji.) Ofen, 1871. Druck Univ. 32 l. 8°. (Romantikus regény).
244. Hollender Benjámin: Sir hásim. Mit tárgum fon Joszef Glank. Ofen, 1871. Druck Univ. 8°. Énekek éneke, J. Glank fordításával.
245. Luáh lisnát 1871-1872. Ofen, 1871. Druck Univ. 64 l. 16°. Naptár.
246. Máhzor l'ros hasáná, v'jom hákipurim. J(ácá) l(áor) b'Peszt. Ofen, 1871. Druck Univ. 8°. Imakönyv újévre, és az engesztelés napjára, ami Pesten jelent meg.

247. Porgesz Ludwig: Die dreie ferwinsen báhurim, oder fluk desz Rabbi. (Román romantikiji.). Ofen, 1871?. Druck Univ. 28 l. 8°. Romantikus regény.
248. Porgesz Ludwig: Nátán heháhám. Eine merkwürdige geschichte, aus dem orient. (Román romantikiji.). Ofen, 1871. Druck Univ. 28 l. 8°. Romantikus regény.

1872

249. Ámtáhát mátmonim, luáh b'arichát W. Schönfeld. Ofen, 1872. Druck Univ. 72 l. 8°. Naptár.
250. Engel Mozes: Sirát ádon. Sir b'sivá b'ádár i(m) t(árgum) a(skenáz). J(ácá) l(áor) b'Peszt. Ofen? 1872. Druck Univ.? 4°. (Pesten jelent meg.)
251. Luáh lisnát 1872-1873. Ofen, 1872. Druck Univ. 64 l. 8°. Naptár.
252. Reich S.: Bét Lehem. Ál ávodát háádámá. J(ácá) l(áor) b'Budapeszt. Ofen, 1872? Druck univ. A földművelésről. Propaganda-irat, ami Pesten jelent meg.

1873

253. Ámtáhát mátmonim luáh b'arichát W. Schönfeld. Ofen, 1873. Druck Univ. 64 l. 8°. Naptár.
254. Báchrách Simon: Jom málkénu. Sir l'jom 25 sáná l'málchut hákészar Franc Jozsef hárisson i(m) t(árgum) á(skenázi) v'hungárit. J(ácá) l(áor) b'Peszt. Ofen, 1873. Druck Univ. 34 lev. 8°. Üdvözlő dal Fernc Józsefhez uralkodása 25 éves jubileumán, magyar és jiddis fordítással, ami Pesten jelent meg.
255. Harthe früfung einesz Rábbi. (Román romantikiji.), Ofen, 1873. Druck Univ. 32 l. 8°. (Romantikus regény).
256. Luáh lisnát 1873-1874. Ofen, 1873. Druck Univ. 64 l. 16°. Naptár.

1874

257. Luáh lisnát 1874-1875. Ofen, 1874. Druck Univ. 64 l. 16°. Naptár.

1875

258. Porgesz: grinliche darstellung desz méter. Ofen, 1875. Druck Univ. 18 l. 8°.

Évszám nélkül

259. Alef bét táfel. Ofen, é.n. Druck Univ. ABC-könyv.
260. Eine Schöne neue sábat, bentsen t'hiná. Ofen, é.né. Druck Univ. 4 lev. 8°. Szombati imák.
261. Limude hákrijá. Ofen, é.n. Druck Univ. 72 l. 8°. Héber olvasókönyv.
262. Limude hákrijá. Ofen, é.n. Druck Univ. 24 l. 8°. Héber olvasókönyv.
263. Mahzor mikol hásáná k' minháj Ungárn... v'Polin. Ofen, é.n. Druck Univ. 8°. Ünnepi imakönyv.
264. Orthodox und Reform. Ofen, é.n. Druck Univ. 8°. Valláspolitikai irat.

Jegyzetek

A 16-17. századi héber nyomdák összegző strukturális elemzése¹⁸⁶

Humánerőforrás

A személyzet vonatkozásában a kelet-európai zsidó nyomdászok mind idegen származásúak voltak: Izsák olasz, Schwarz cseh, Jaffe német. Ennek megfelelően fenntartják régi hazájukkal a kapcsolatot, s onnan szerződtenek szedőket és korrektorokat. Kezdetben gyakran előfordult, hogy maguk a tulajdonosok szedtek – például Haliczéknál. A későbbi gyakorlat szerint az egész családot bevonták a munkába; Prostić és Jaffe már cseh és morva szedőket alkalmazott. Prostić még azt is kikötötte a szerződésekben, hogy annak lejárta után a szedő nem alapíthat Krakkóban nyomdát, és nem is dolgozhat más Krakkói nyomdásznál.

A kereset, avagy a nyomdaipari alkalmazott bére

Salamon Glaser a XVII. század első felében dolgozott a Krakkói Majszels-nál. 3 évre kötött szerződést: az első évben 30 ztp-t, a 2. évben 40 ztp-t, a 3. évben 60 ztp-t kap. Ezenfelül élelmezésre 5 ztp-t utalnak ki neki (havonta?). A hároméves munkaviszony alatt egy inast is be kell tanítania a mesterség rejtelmébe, amiért 10 ztp-t kap. A kor általános gyakorlata szerint a nyomdák/kiadók a korrektúrát-ellenőrzést a rabbikra, tudósokra, és rektorokra bízta: Prostić-nél ezt József Kac, Majszels-nál Jozue ben József végezte.

Szöveggondozás, címlap, borítóterv

A címlapon, kolofonon általában rajta szerepelt a mecénás, a tudós neve, a nyomdász, a tulajdonos, a mű első kiadásának éve, helye, és a hirdetések... A becsületesebbek azt is feltüntették, hogy „velencei betűkkel”, díszes rajzok, címerek (pl.: a lengyel sas=Krakkó címere). Jellemző sajátosságok: feltüntetik a nyomtatás idejét; a betűk számát, és az uralkodó királyt.

Cenzúra-engedélyeztetési eljárás

Az olasz cenzúra volt általában a jellemző. III. Gyula pápa 1553-ban elégetésre ítélte a Talmudot; majd a tridenti zsinat ismét megengedte – néhány kikötéssel – a terjesztését. Lengyelországban még a bulla előtt megkísérelték az egyházi cenzúra bevezetését, a Halicz nyomda likvidálásával egyidejűleg.

---

¹⁸⁶ Iskolakultúra. 2008. 7-8. sz. 134-137. old.

Nincsenek teljes körű gyakorlati adataink, de az biztos, hogy egyetlen 16-17. századi nyomdában nyomtatott héber könyvön sincs a cenzori engedély feltüntetve, ami például Olaszországban általános volt. („una licentia superiorum”).

A már említett 1566. évi és 1568. évi dekrétumok, valamint Zsigmond patense Izsák Prosticnak kivételek, mert a reformáció és a renaissance korában gyakran bezártak nyomdákat (pl. Krakkói officino) a Talmud kinyomtatásáért.

Költségek, beruházások

Az irányító négyesfogat a 16-17. századi nyomdatörténetben: a kiadó, a nyomdász, a szerző, és a mecénás volt. Ha a szerzőnek nem volt elég pénze, a nyomdász kölcsönzött neki százalékra, vagy betársult (lásd Majzels). A rektorok, rabbik, tudósok külsősnek számítottak.

Milyen műveket adtak ki általában?

Zsidó teológiát, imakönyveket, énekeskönyveket, szövegeket az iskolák és a zsinagógák használatára, bibliamagyarázatokat, Talmudot, rituális kódexeket, vitairatokat...

A 16. században a lengyel zsidók területi autonómiát élveztek, saját közigazgatásuk volt (bíróságok), melyekhez könyvek is szükségeltettek. Természetesen jelen voltak a felvilágosodás világi könyvei is a repertoárban, a misztikus irodalommal együtt. A Prostic-féle nyomdai irányzatnál különösen dominált a zsidó-jiddis irodalom, melynek célcsoportja elsősorban a női nem volt, akik nem tudtak héberül: számukra nyomtattak bibliai történeteket, szótárakat a Bibliához, etikai műveket, imakönyveket, legendákat, főleg középkori románcok történeteit, és egyéb szépirodalmat, német-lengyel zsidók átdolgozásait.

Az ilyen jellegű regényre kiváló példa a velencei Eljasz Lewita műve, az 1507. évi Bovo-Buch (Sir Bevis of Southampton). Ezek közül a legnépszerűbbek a Dietrich von Beruról és a Hildebrand lovagról szólók, Jákob z Boskowic és Aron z Eisenstadt átdolgozásában (1597).

Idegen konkurencia-szabadverseny

A kezdetektől a legnagyobb problémát a héber nyomdáknál a tőke és a hitelhiány; valamint az olasz, német, cseh, illetve a 17. századtól a holland nyomdák konkurenciája jelentette. A lengyel könyvtárakban számos olyan külföldi nyomtatvány található, ami a nyomdászok panaszainak jogosságát tanúsítja. Igaz, hogy például Zsigmond Ágoston 1566 április tizedikén privilégiumot adott a krakkói Benedykl Lewitának 4 évre a héber könyvek behozatalára, de három hónappal később hasonló privilégiumot biztosított 4 másik zsidónak is.

A zsidó koronatanács korlátozó rendeleteket adott ki, de ezek nem valósultak meg, mert a könyvkereskedők szívesen vettek külföldi könyveket, mivel ezek kelendőek voltak, és kedvező feltételekkel jutottak hozzá. Erről rengeteget ír Sebastian Miczynski, a zsidók ismert ellensége, a gazdasági viszonyok kiváló ismerője 1618-ban a „Tükör” (Zwierciedto) c. művében. A külföldről történő könyvbehozatal odáig fejlődött, hogy 1645-ben már amszterdami könyveket is árultak. Ez utóbbiak szép kivitelezésük miatt is, kiszorították a piacról az olasz könyveket.

Volt olyan időszak, amikor lengyel zsidó volt a holland officina fő átvevője. Többek között ez adta az ötletet Uri Febus Lewita amszterdami nyomdásznak, aki ezért 1693-ban – a jó üzlet reményében – letelepedett Zótkiewában (királya, III. Jan támogatásával), és sikeres konkurencia-harcot folytatott a lublini és a krakkói nyomdákkal.

Egy reneszánsz-kutató „könyvvadász” professzor öröksége

Dán Róbert (1936-1986) aktív résztvevője volt a hazai tudományos társadalmi nyilvánosságnak az ELTE számos különböző bizottságának tagjaként. Felmerül bennünk a kérdés, hogyan lehet valaki egyszerre könyvtáros, profi pingpongozó, arab nyelv és irodalom-szakos előadó, reneszánszkutató, publicista, irodalomtörténész, vallásfilozófus, az irodalom-tudományok kandidátusa, a történettudományok nagydoktora? Többek között úgy, hogy a korról, melyet kutatott minden érdekelte, ami életmódban, időben, és térben fellelhető volt; a legapróbb és legkülönbözőbb részleteket is beleértve. Nem korlátozta magát egyetlen területre, egy egyetemes művelődéstörténeti jellegben akarta megragadni az összefüggéseket (cultural pattern). Rendkívüliségének igazi titka, hogy nem csak kimagasló elméleti (techné-episztemé, szechel), hanem a helyes tervezéssel párosuló cselekvés, a gyakorlati tudás (praxis, maasze) képessége is megvolt benne (Ariszt., Nik. Etika, 1140a, b).¹⁸⁷ A tanulás (elmélet) előfeltétele a cselekvésnek; viszont bár tanulni mindenki tud, a cselekvéshez képesség kell (Talmud. Kiddusin. 40.b.).

Mindig tudta hogy hová – melyik könyvtárba – kell mennie ahhoz, hogy a kutatási eredményeit igazoló irodalmat megtalálja. Dánt leginkább az eretnek – antitrinitárius mozgalmak eredete és hatása érdekelte, a XV-XVII. századi európai szellemtörténetben. A szentháromság tagadó vallásfilozófiai áramlat pedig egy nemzetközi megmozdulás eredménye volt, és ebben áll munkásságának igazi jelentősége. Ő tárta fel ennek kelet-európai genezisé, interakcióit, ideológiai hátterét. Megvilágította Matthias Vehe-Glirius tevékenységét Európában, bemutatta Erasmus Johannis magyarországi recepcióját, valamint John Dee-t és Conrad Victort, akinek volt feleségét Szenczi Molnár Albert vette nőül. Kutatásaival elsősorban azt próbálta megválaszolni, hogy milyen módon került a radikális antrinitarizmus ideológiája az erdélyi szombatosság körébe. Önmagát heretikusnak, eretnek-kutatónak tekintette, aki rajongott a reneszánsz gondolkodókért. Dán Róbert nem volt ötven éves mikor meghalt, hirtelen, váratlanul. Ennek ellenére egy teljes oeuvre-t hagyott maga után.

Dán Róbert behatóan foglalkozott Dudith Andrással, a racionalista „magyar Erasmus” Lingua primigenia kritikájával, aki bár a rabbinikus irodalmat elvetette ugyanúgy, mint Melius, de ennek ellenére vele is vitázott. Dudith nem tartozott a professzor úr kedvencei közé, mint embert kifejezetten ki nem állhatta – de azért kutatta.

---

¹⁸⁷ Ez az arisztotelészi ‘két fajta tudás’: a létrehozás (poészisz) és a cselekvés (pratein) (Nik. etika. 1140a, b. 1971) gadameri megközelítése; R. Bubner, H. Arendt, Heidegger, és Gadamer értelmezései fellelhetőek Felkai Gábor Habermas monográfiájában (1993, 22-24).

Dán professzor egyik vizsgált irányvonala az unitárius irányzat kialakulása és története a héber nyelvhez fűződő viszonyával együtt olyan nagy polémikusok életútján keresztül, mint az antitrinitáriusok vezető alakja Dávid Ferenc, vagy Hunyadi Demeter, Enyedi György. Akik a korban fölényes héber nyelvtudással rendelkeztek, és a trinitást héber grammatikai érvekkel cáfolták.¹⁸⁸ Attól kezdve, hogy elkezdték lebontani a héber nyelv és irodalom segítségével a szövegekre rakódott későbbi értelmezéseket, már egyenes út vezetett maguknak a szövegeknek a tagadásaig. A Jézus-Messias kizárólagos emberi lényegét hirdető egyes csoportok már az 1570-es évek táján tevékenykedtek az észak-itáliai városokban, a Dávid Ferenc vezette erdélyi egyházban, és Európa más területein is.

Epilógus

Az antitrinitárius szellemi áramlat vihként söpört végig a 16. századi Európában, áthatva a gondolkodásmódot, életmódot, és művelődéstörténetet. Ez a vihar Kelet-Európát sem hagyta érintetlenül, melynek megvilágítása Dán Róbert érdeme. Megtalálta a posztbiblikus zsidó irodalom helyét az egyetemes művelődéstörténetben, kimutatva annak hatását, különös hangsúlyt fektetve ezen ideológiatörténeti megmozdulás nemzetközi csatlakozáspontjaira. Továbbá részt vett a magyar-zsidó kultúra közös gyökereinek kutatásában a könyvnyomtatáson, nyomdatörténeten, és a kéziratokon keresztül.

Dán Róbert filozófiatörténeti jelentősége goldziheri szemléletében gyökeredzik, ami Simon Róbert kiemelésében Gramsci-tól (1970, 69): Egy kor filozófiája nemcsak a katedratudósok által filozófusnak tartott gondolkodók (pl.: Erasmus) munkássága, hanem ugyanakkor egyik vagy másik filozófusnak (pl.: Seidel), értelmiségi csoportnak (pl.: heidelbergi kör), vagy a néptömegek egyik vagy másik nagyobb tömbjének (unitarianizmus, szombatosság) filozófiája. Egy kor filozófiája mindezeknek a felsorolt elemeknek a kombinációja, amelyek egy meghatározott irányba kulminálnak. A kulminációs pont pedig a kollektív cselekvés normájává, azaz konkrét és teljes (integrális) történelemmé lesz.

Dán Róbert művelődéstörténeti szemléletének a lényege, hogy minden tézist az adott kor emberének szemével, tudásanyagával, körülményei közé helyezve kell vizsgálni ahhoz, hogy értve lehessen feldolgozni. Egyedisége, hogy kis töredékekből képes volt felépíteni egy széles tudományos valóságot. Kicsinyesen aprólékos gondos kutató volt, és nagy ívű gondolkodó.

---

¹⁸⁸ Például az Ézsaiás 6.-ban szereplő szent-szent-szent kifejezést a héber felsőfoknak megfelelően legszentebb seregek uraként fordították. A szentháromság történeti kialakulása Indiában, a kereszténységben, a görögség-nél (Platón, Timaios), a zsidóknál Alexandriában (Philón), illetve Jacob Böhme-nél lásd: Hegel, Vallásfilozófiai előadások. Atlantisz. Bp. 2000. 259-262. old.

Ez a monográfia több évig készült, mialatt folyamatosan (át)írtam, és változtattam a kéziratban. Különböző stádiumaiban több embernek is adtam belőle – a kéziratból és a teljes Dán bibliográfiából egyaránt – hozzászólásokat, vitákat remélve, melyeknek nagy része sajnos elmaradt. A kutatás közben megtanultam a Dán kézírását és az egyetemi jegyzeteit – melyeket tanulmányai és kutatásai során készített. Szeretnék köszönetet mondani halott mesteremnek, Dán Róbertnek, aki egy új világot nyitott meg előttem és mondhatni rendhagyó módon tanított.

Dán Róbert irodalmi munkássága

Kétezerben, egy nyirkos őszi napon ismerkedtem meg édesanyámnál Benedek Katalinnal, Dán Róbert özvegyével. Beszélgettünk tudományról, művészetekről, irodalomról, melyből a későbbiekben komoly barátság szövődött. Ennek eredményeképp felkért Dán Róbert hagyatékának feldolgozására, bibliográfiájának elkészítésére, félbemaradt kutatásainak feltérképezésével együtt. Így merült fel bennem a gondolat monográfiájának újra írására:¹⁸⁹ bár jó páran értekeztek róla,¹⁹⁰ mégis rengeteg társadalomtörténeti adalékot kihagytak életút-analíziséből, a tudományos vonatkozásokról nem is beszélve – melyeket az idő előrehaladtával megpróbáltam kiegészíteni.¹⁹¹

Jelen bibliográfia¹⁹² gerincét egy, még Dán Róbert által összeállított válogatott gyűjtemény adta, melyet a hagyatékban találtam, s amit valószínűleg a kandidátusi értekezéséhez készített. Hálas köszönet illeti ezért Dr. Benedek Katalint, Dán Róbert özvegyét, aki ezt számomra hozzáférhetővé tette. A válogatott bibliográfia 101 tételt tartalmazott. Ezeket kiegészítettem a napilapokban, kisebb folyóiratokban írott cikkeivel, valamint a posztumusz kiadásokkal – itthoniakkal és külföldiekkel egyaránt. Így a jelenlegi 182 tételt tartalmaz. Azokat az írásokat, melyek ugyanazon formában több helyen is megjelentek, szintén jegyeztem. A bibliográfiában használt összevonásokat egy rövidítés-jegyzékben – közvetlenül Dán Róbert irodalmi munkásságának közlése után – feloldom.

Szeretnék külön köszönetet mondani Kelemen Miklósnak és Salgó Irénnek, akik elkészítették az Unitárius Értesítő, illetve az Unitárius Élet folyóiratok összesített indexét (1948-2005), melyből szerző szerint már könnyű volt a bennük szereplő Dán Róbert publikációkat kigyűjteni.¹⁹³ Hálával tartozom a Nagy Ignác utcai Unitárius Könyvesbolt dolgozóinak is, hogy felhívták erre a figyelmemet.

---

¹⁸⁹ Erről a 168-óra c. hetilapban tudósítottam: XIII. évf. 19. szám, 2001 május 10., 51. old. (Dán Róbert Obadja regényéről írott cikke után kutattam a Magyar Hírlap archívumában).

¹⁹⁰ Komlószi Tibor: ItK. 1986. 3.sz.; Kókay György: Mkszle. 1986. 4.sz.; Raj Tamás: Új Élet. 1986. 8.sz.; Szabó György: Reformátusok Lapja. 1986. 11.sz., etc.

¹⁹¹ Frank D. Dániel, In Memoriam Prof. Dr. Dán Róbert. Unitárius Élet. 2006. 60. évf. 3. sz. 16-17. old.; Keresztény Magvető. 2006/2. 169-188. old.; Keresztény Magvető 2006/3. 320-333. old.

¹⁹² Frank D. Dániel: Dán Róbert irodalmi munkássága. ELTE-BtK. Hebraisztika tanszék könyvtára. Bp. 2000.

¹⁹³ Unitárius Egyház. Bp. 2006.

1960

- 1 Aresheth. An Annual of Hebrew Booklore. Jerusalem – New York. 1958
Ism. MKSzle 358. old.
- 2 Szerk.: Az ateizmus és a valláskritika nemzetközi cikkbibliográfiája. 1., Bp.

1961

- 3 Areshet. An Annual of Hebrew etc.
Ism. MKSzle vol. 2., 218. old.
- 4 Szerk.: Az ateizmus és a valláskritika nemzetközi cikkbibliográfiája. 2.
Bp.(2. kiad.).
- 5 Bibliography of Books etc. New York 1960.
Ism. Századok 785. old.
- 6 Thomas Mann elbeszélései. Bp.
/ Jegyzetek 1148-1152 old. /
- 7 A budai Egyetemi Nyomda hebraica bibliográfiája.
Kézirat.
8. A Budapestre vonatkozó héber nyelvű munkák bibliográfiája és szövegfordításai.
Budapest gyűjtemény. Raktár. Jelzet. BQ 0910/102
9. Budapest hebraica bibliográfiája.
Országos Szabó Ervin Könyvtár. Budapest Gyűjtemény.
10. A nációk Bp.-i tevékenysége (Joél Brand és Hansi Brand könyve alapján (a szerző soksz.)
Budapest Gyűjtemény. Jelzet: BQ. 303/35.

1962

11. Bírósági jegyzőkönyv: a Kasztner-Grünwald per tanuvallomásairól.
Budapest gyűjtemény. Jelzet: BQ. 340/56.
- 12 A magyarországi hebraica bibliográfiái.
OSZK Évkönyv. 1961-1962.

13 A magyarországi orientális nyomdahelyek bibliográfiái.

MkSzle 120-122. old.

14 Burrows, M.: A Holt-tengeri tekercsek. Bp., 1961.

Ism. Világosság 58-59. old.

15 Énekek Éneke. Bp. / Nyersfordítás /

1963

16 Akik feltalálták a világkereskedelmet.

Élet és Tudomány XVIII. évf. 21. szám. Május 26., 655-659. old.

1964

17 A magyarországi hebraica bibliográfiái.

OSZK Évkönyv Bp. 365-370. old.

18 Énekek Éneke.

Jelenkor. 1114-1119. old.

19 Magyar irodalom-héberül.

Helikon 4. 479-484. old.

20 Cursive Hebrew Alphabet from the 15 th. Century.

Studies on Bibliography and Booklore 150-152. old.

21 A Bibliography of African bibliographies. Cape Town 1961.

Ism. MKSzle 108-109. old.

22 Kéziratos magyar nyelvű Talmud-recenzió a 18. századból.

OSZK Évkönyv 1963-1964. Bp.

23 Akikről megfélemezett a történelem: Edom, Moáb, Ammon.

Magyar Ifjúság, VIII. évf. 31. Szám.

24 Beszélgetés József Attila héber fordítójával.

És, VIII. évf. 38. sz. szept. 19.

1965

25 Szerk.: Az ateizmus és a valláskritika nemzetközi cikkbibliográfiája. 2/1. Bp.

26 Héber Hungarikák a 16-17. században.

MKSzle 352-358. l.

27 Zedner, J.: Catalogue of the Hebrew books in the Library of the British Museum.

London 1964.

Ism. MKSzle 381-382. old.

1966

28 Kéziratos magyar nyelvű Talmud-recenzió a 18. századból.

OSZK Évkönyv 235-240. old.

29 Újabb adatok a sárospataki nyomda történetéhez.

MKSzle 345-6. old.

30 David ben Jakob ha – Cohen, Resident of Buda.

KS 411-412. old.

31 Brasseur, P.: Bibliographie générale du Mali. Dakar 1964.

Ism. MKSzle 110-111. old.

32 Braham, R.: The Hungarian Jewish Catastrophe. New York 1962.

Ism. Századok. 100. évf. 2-3. sz. 533-534. old.

1967

33 Résit há-d'fusz há-ivri be-Hungárijá.

The Begining of Hebrew Printing in Hungary.

KS. 497-502. old.

34 Bencédi Székely István zsoltároskönyvének forrásaihoz.

FK 151-156. old.

35 Büchler Sándor irodalmi munkássága.

MZSO X. Bp., 3-13. old.

36 Samuel Bettelheim und seine „Judica”.

ZGJ, Tel-Aviv., 40-54. old.

37 Magyar Zsidó Oklevéltár 5-9. Bp., 1959-1966.

Ism. Lev. Közl. 112-113. old.

38 Eshkenazy, F. – Strakhill, D.: Descriptive catalogue of the old printed Hebrew books in Bulgaria. 1. Sofia.

Ism. MKSzle 314-315. old.

39 A pozsonyi héber nyomda.

OSZK Évkönyv, Bp.

1968

40 Thury's Hebrew Galatians and Ephesians.

JJS 71-74. old.

41 Zwei Inhaltsverzeichnisse. / I. Jahrbuch der Gesellschaft für Geschichte der Juden in der Tschechoslowakischen Republik. II. Zeitschrift für die Geschichte Der Juden in der Tschechoslowakei./.

ZGJ, Tel-Aviv., 21-37, 177-201. old.

42 The earliest printing of Hebrew text books in Buda.

MKSzle 35-41. old.

43 Pollák Miksa irodalmi munkássága.

MZSO XI. Bp., 3-7. old.

44 Apáczai Csere János héber nyelvtudásához.

ItK 338-339. old.

45 Könyvművészeti és Grafikai Gyűjtemény.

MKSzle 285-286. old.

46 Szerk.: Az európai szocialista országok legszebb művészeti könyvei.

Bp. / Patakyné Brestyánsky Ilonával/

47 A Könyvművészeti és Grafikai Gyűjtemény szakkönyvei.

A Könyv. 113-121. old.

48 MZSO X-XI. Bp., 1967-1968.

Ism. Lev. Közl. 331-333. old.

- 49 Kecskeméti Ármin irodalmi munkássága.
MZSO XII. Bp., 3-8. old.
- 50 A pozsonyi héber nyomda.
OSZK Évkönyv. Bp., 385-391. old.
- 51 Sylvester János héber betűi és forrásai.
MKSzle 163-168. old.
- 52 Ismeretlen Sylvester-nyilatkozat Laziusnál.
ItK 454-456. old.
- 53 Judisches Archiv.
ZGJ, Tel-Aviv., 97-106. old.
- 54 Scheiber Sándor: Héber kéziratmaradványok magyarországi kötéstáblákban. Bp. 1969.
Ism MKSzle 307-308. old.
- 55 More informations on books and fragments.
Sefarad. 355-358. old.
- 56 A szombatos kalendárium.
OSZK Évkönyv 1968-1969. Bp.
- 57 Az alábbi szócikkek az 1969-es Bognár Tibor által szerkesztett Világirodalmi Lexikonból (Akad. Bp.): Doliczky Menachem Mendel; Efrát Jiszráél; Eichenbaum Jákob; Eliaz Rafael; Freierberg Mordechaj Zéév; Fogel David; Goldbaum M. Zalman; Imber Náftáli Herz; izraeli irodalom; Jáári Jehuda.
- 58 Világirodalmi Lexikon. Akad. Bp. Szócikkek: Abarvanel Don Isacco; Dineson Jakab; Edelstadt Dávid; Efrati Jozsef; Erter Jichak; Ettinger Selomó; Fichmann Jakov; Friedberg Avraham S.; Friedlander Dávid; Frischmann Dávid; Ginzburg Mordekhaj Á.; Gordon Jehuda Leb; Jabec Zeév; Jeitelesz Jehuda.

- 59 Jahrbuch für Jüdische Geschichte und Literatur.
ZGJ, Tel-Aviv., 133-153. old.
- 60 Méliusz Péter héber tanulmányai és forrásai.
FK. 163-170. old.

- 61 A hazai antitrinitárius irányzatok háttéréhez.
ItK 197-202. old.
- 62 The First Hebrew Printed Texts in Vienna.
SSB Cincinatti, Ohio., 101-105. old.
ItK 197-202. old. /u.a./
- 63 Joel, I.: Index of Articles etc. Jerusalem 1966.
Ism. MKSzle 423. old.
- 64 MZSO XII. Bp.
Ism. Lev. Közl. 341-342. old.
- 65 A nyomtatott héber könyv Magyarországon.
MIOK Évkönyv. Bp., 221-230. old.
- 66 A normann Obadja regénye.
MH, 1970. szeptember 12. Tudomány melléklet: 4. old.

1971

- 67 A szombatos kalendárium.
OSZK Évkönyv. Bp., 297-304. old.
- 68 Dudith András és a „lingua primigenia” kritikája.
MTA OK 2. 103-120. old.
/Reneszánsz Füzetek 9./
- 69 A „Szüzesség aczél tüköre” forrásai és alkotásmódja.
Színház 7. 46-48. old.
- 70 Szombatos énekek. Kiad. Varjas Béla. Bp., 1970. /RMKT V./
Ism. ItK 370-373. old.
- 71 XVI. századi irodalmi műveltségünk és az antitrinitárius ideológia
héber forrásai. / Kandidátusi Értekezés tézisei /. Bp.
- 72 Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland.
ZGJ, Tel-Aviv. 27-49. pp.

1972

73 Szombatos szokások és legendák.

MIOK Évkönyv Bp., 206-218. old.

74 A szombatos kódexirodalomhoz.

ItK 194-198. old.

75 Péchi Simon Psalmteriumának variánsa.

MKSzle 287-292. old.

76 Szenczi Molnár Albert ismeretlen levele. (Stoll Bélával)

ItK. 681-683. old.

77 MZSO XIII. Bp.

Ism. Lev. Közl. 141-142. old.

78 MZSO XIV. Bp. 1971.

Ism. Lev. Közl. 430-430. old.

1973

79 MZSO XIII. Bp.

Ism. Lev. Közl. 198-199. old.

80 Péchi Simon világképének elemei és forrásai.

MTA OK 2. 81-98. old.

/Reneszánsz Füzetek 19./

81 Még egy könyv Apáczai könyvtárából.

MKSzle 172-175. old.

82 Scheiber Sándor köszöntése.

MKSzle 227-228. old.

83 Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon.

Bp., Akad. 271. old.

84 Sylvester Újszövetségének nyomdai és filológiai hátteréhez.

MKSzle 355-359. old.

85 Az erdélyi szombatostörténet vége.

MIOK Évkönyv Bp.

86 MZSO XIV. kötet.

Új Élet XXVIII. Évf. 3. szám. 2. old.

1974

87 Péchi Simon letartóztatása 1621-ben.

ItK 66-70. old.

88 Az erdélyi szombatostörténet vége.

MIOK Évkönyv Bp., 217-229. old.

89 Scheiber Sándor irodalmi munkássága.

= u.ő.: Folklór és tárgytörténet. Bp. 467-532. old.

90 Eőssi András és az erdélyi szombatosság genezise.

ItK 572-577. old.

91. Two Works of Vehe-Glirius and the Early Sabbatarian Ideology in Transylvania.

Armarium.

1975

92 Péchi Simon két könyvbejezése.

MKSzle 73-75. old.

93 Scheiber Sándor: Folklór és tárgytörténet. I-II. Bp.

Ism MKSzle 343-344. old.

94 Locke, John: Levél a vallási türelemről. Bp., 1973.

Ism MKSzle 344-345. old.

95 Énekek Éneke. = A nő dicsérete.

Bp., 12-14. old.

96 MZSO XV. Bp., 1972.

Ism Lev. Közl. 147. old.

97 The Hebrew language in Hungary in the 15-16. century.

TSz. 1975. 5-6. old.

98 The Works of Vehe-Glirius and the early sabbatarian ideology in Transylvania. Bp.

Akad. 87-94. old. Armarium Studia ex Historia...

1976

98 Péchi Disputa.

ItK 1-14. old.

/Reneszánsz Füzetek 31./

99 Joseph Albo és az antitrinitárius vallásfilozófia.

MIOK Évkönyv 1975-76. Bp., 1976. 27-37. old.

100 The Works of Vehe-Glirius and the early Sabbatarian Ideology in Transylvania.

Armarium. Bp., 87-94. p.

101 Bogáti Fazekas Miklós.

Ker. Magv. 164-211. old.

102 MZSO XVI. Bp.

Ism Lev. Közl. 301-302. old.

1977

103 Two Renaissance Book Hunters. New-York – London 1974.

Ism MKSzle 208-209.

104 Források és Adatok Bogáti Fazekas Messiás-képzetéhez.

ItK 355-364. old.

105 Pákozdy L.M.: Der siebenbürgische Sabbatimus. Stuttgart-Berlin 1973.

Ism ItK 434-346. old.

106 Erdélyi könyvek és a pfalzi antitrinitáriusok.

MKSzle 223-231. old.

107 The Age of Reformation versus „linguam sanctam hebraicam”.

Ann. Univ. Scient. Bp. etc. Sl. VIII.

Bp., 131-144. p.

1978

- 108 Péchi Simon reverzálása 1624-ben.
MIOK Évkönyv 1977-78. Bp., 103-116. old.
- 109 Szenczi Molnár Albert és Condrad Victor. In: Szenczi Molnár
Albert és a magyar késő-reneszánsz. „Adattár a szellemi
Mozgalmak történetéhez, 4. kötet. Szeged., 283-287. old.
ua. In: HLH.
- 110 Centenárium kiállítás.
MKSzle 211-212. old.
- 111 Ignáz Goldziher Tagebuch. Leiden 1977.
Ism MKSzle 221-222. old.
- 112 Dávid Ferenc és Matthias Vehe-Glirius.
MTA II. OK.
- 113 The early Hebrew prints in Buda. 400 éves az Egyetemi
Nyomda. Bp.

1979

- 114 Botta István: Melius Péter ifjúsága. Bp., 1978.
Ism MKSzle 105-106. old.
- 115 Hungarica az oxfordi Bodleanában.
MKSzle 212-214. old.
- 116 Accumulated Index of Jewish Bibliographical Periodicals.
Bp., Akad., 276 old.
- 117 Szenczi Molnár Albert Angliában. /Gömöri Györggyel/
ItK 278-280. old.
- 118 Erdélyi könyvek és John Dee.
MKSzle 225-346. old.
- 119 Zoványi Jenő: A magyarországi protestantizmus 1565-1600. Bp., 1977.
Ism ItK 463-466. old.
- 120 Nagyajtai Kovács István könyvajándéka a Manchester College-nek.
MKSzle 382-384. old.

- 121 Bogáti Fazekas Miklós: Magyar Zsoltár. =Epilógus.
Bp., Európa. 241-266. old.
- 122 XVI. századi könyv nyomai Angliában.
Unitárius Élet XXXIII. Évf. 1. szám., 5-6. old.
123. Antitrinitarianism in the second half of the 16th century. Colloquium in the history of ideas in Siklós (Hungary). Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae. Tomus 21. fasc. 1-2. May. 15-19., 1979. Akad. Kiad. Bp. 121-112.old.

1980

- 123 Dávid Ferenc pere.
MTA 2 OK. Bp.
- 124 „Judaizare”; a career of a term. In: Papers of the Colloquium
Ash16th.c. Ed: R. Dán-A. Pirnát.
- 125 Báthory Zsigmond és Jacob Rubeni konstantinápolyi orvos.
MIOK Évkönyv 1979-1980. Bp.
- 126 Könyvtörténet és a könyvek története.
MKSzle
- 127 Vehe-Glirius és Dávid Ferenc.
MTA Bp., 185-207. 1. Reneszánsz Füzetek 43.
/Reneszánsz Füzetek 43./
- 128 Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem és Szinan basa orvosa.
MIOK Évkönyv 1979-1980. Bp., 101-114. old.
- 129 MIOK Évkönyv 1977-78. Bp.1978. /Recenzió/
Hun. Ért. 100. old.
- 130 Nemzetközi esztétikai konferencia Siklóson.
Hun. Ért. 447-449. old.
- 131 Péchi Simon beszéde Bethlen királlyá választásakor.
Előadás a debreceni Bethlen Gábor konferencián. 1980. október 8.
- 132 Tótfalusi Kis Miklós grúz betűi.
MkSzle., 4. szám., 396-398. old.
- 133 Tótfalusi Kis Miklós grúz betűi.
Népszabadság. Június 15.

1981

- 134 Válaszúti György: A pécsi disputa. Sajtó alá rendezte: Német S. Katalin.
=Bev. és jegyz. Bp., Akad. 793 old.
- 135 MZSO XVII. Bp. 1977.
Ism Lev. Közl. 294-295. old.
- 136 A majmuni-kódex. A budapesti „Misné Tóra legszebb napjai”.
Vál. és bev. Scheiber Sándor. Közreműködött: Sed-Rajna Gabriella Bp.
Ism MKSzle 252-253. old.
- 137 Scheiber Sándor: Folklór és tárgytörténet I-II. Bp. 1977.
Ism Acta Orientalia. 175-177. old.
- 138 Medieval Oriental Philosophers and the Antitrinitarian Ideology of the 16. th. century.
Előadás. Leiden University. okt.
- 139 Régi Magyar Levelestár. 1-2. szerk.: Hargittay Emil. Bp. 1981.
=Unitárius Élet. 5. szám. 5. old.

1982

- 140 Matthias Vehe-Glirius. Life and Work of a Radical Antitrinitarian. With his Collected Writtings. Budapest – Leiden., Akad. 403. p.
- 141 „Judaizare” – a career of a term.
Antitrinitarism in the second half of the 16.th. century. Eds. R. Dán – A. Pirnat.,
Budapest – Leiden. 25-34. old.
- 142 Ruderman, David B.: The World of a Renaissance Jew: The Life and Thought of Abraham Ben Mordecai Farisol., Cincinnati., 1981. 265 p.
Ism. ItK 4., 509-511. old.
- 143 A szombatos biblia.
MIOK Évkönyv 1981-82. Bp., 114-143. old.
- 144 Vallomások a székely szombatosok perében – Kovács András könyvéről.
Kortárs. 10. szám. Jegyzet. 1592. old.

1983

- 145 Erazmus Johannis „világos bizonyítékai”.
ItK 1-3. szám. MTA., Bp., 120-130. old.
/Reneszánsz Füzetek 62./
- 146 Defensio Francisci Davidis. =Executive Editor.
Nieuwkoop – Bp.
- 147 Szerk: Jacobus Palaeologus, Defensio Davidis-De Dualitate.
BU. Bp.-Amsterdam.
- 148 Martin Seidel's Origo et fundamenta religionis cristianae and Simon Péchi.
Socinianism and its role in the culture of the XVI th. to XVIII. centuries. 53-57.p.
- 149 Számvetések, tervek.
Könyvtáros, 1. Szám. 4. old.
- 150 Scheiber Sándor köszöntése.
MKSzle, Figyelő. 99 évf. 306. old.
- 151 Szász János, Dávid Ferenc. Ism.
Unitárius Élet. 37. 3. szám 4. old.
- 152 Klaniczay Tibor 60. születésnapjára. MKSzle. 3. sz. 305-306. old.

1984

- 153 Bibliotheca Unitariorum.
MT. 10-11. szám. 945-946. old.
- 154 Libros et fragmentam... Judaicam professionem redolentes.
MIOK Évkönyv 1983-1984. Bp. 82-94. old.
- 155 Vehe-Glirius: Istenismeret és más írások. Helikon. Bp.
Vál. Jegyz. Utószó.
- 156 Bibliotheca Unitariorum.
Unitárius Élet. 38. 2. szám. 8-9. old.

1985

- 157 Disputatio nummorum – Héber betűs Jézus-érmék a 17. században.
MKSzle 2. szám. 101-114. old.
- 158 Tótfalusi és a héber filológia. In: Nicholas Kis Tótfalusi Conference Reports
Debrecen 1985. április.
- 159 Jichák Troky „antitrinitárius” forrásai.
FK. XXXI. Évf. 1-4. Bp. 216-228. old.
- 160 „...falun és városban, étel-ital között, estve-reggel, éjjel és nappal...”
Tudományos Magazin 18. évf. 3.sz., Bp., Akad., 21-26. old.
- 161 Egy korai szombatos vitairat
ItK 1985./3. Bp., 306-309. old.
- 162 Tudományos konferencia az antitrinitarizmusról.
Unitárius Élet. 39. 4. szám 7. old.
- 163 Unitárius tudományos napok Hamburgban.
Unitárius Élet. 39. 6. szám, 13. old.
- 164 In Memoriam Scheiber Sándor. New York-i Figyelő. 4. sz. 7. old.

1986

- 165 Gans, Dávid: Zemach Dávid. A chronicle of Jewish History. Prague. 1952.
Ism. Hung. Ért. Vol.2. No.2. 296-298. p.
- 166 Az egyetemi könyvtárképzés minőségi követelményei és változásai.
KF 4. szám 355-358. old.
- 167 From the „Judaziation” to the Idea of „Religio Universalis”
URM. Amsterdam, május 14. 49-56. p.
- 168 Sabbatarian Research Project.
URM. Amsterdam, május 14. 67-69. p.
- 169 Isaac Troky and the Radical Antitrinitarians.
OO. Alexander Scheiber Memory Volume, Ed. R. Dán.
Budapest – Leiden.

170 A szombatos ideológia és Péchi Simon irodalmi munkássága.

Nagydoktori értekezés, Bp.

171 Scheiber Sándor: Folklore és tárgytörténet. Bp., 1984.

Ism. MkSzle, Szemle., 102. évf., 105. old.

172 Die Bibel und die hebraische literatur in der hungarischen kultur.

HLEf. MKKE. 25-33. old.

1987

173 Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon. Akad. Bp. 331 old.

174 Ismeretlen szombatos ideológia Erdélyben.

Irodalom és Ideológia a XVI-XVIII. században. Szerk.: Varjas Béla Bp.

175 Szerk: De Falsa et vera Unius Dei, Patris, Filii et Spiritus Sancti cognitione

libri duo. /Giorgio Biandrata és Dávid Ferenc/

BU. Bp.-Amsterdam.

176 Tótfalusi Kis Miklós és a héber filológia.

MKSzle, 103. évf., 1. szám., 32-35. old.

177 Strassburger, Bert. W.: A Rámbám élete és művei. Bp., 1985.

Ism. MKSzle, 1. szám, 103. évf.

1988

178 A Tribute to the Memory of Alexander Scheiber.

Orient and Occident. Budapest/Leiden.

1991

179 „Mikor üzte ki I. Lajos a zsidókat?” in: Tanulmányok Budapest múltjából, 24
9-15. old.

2001

180 Matthias Vehe-Glirius és Dávid Ferenc

Keresztény Magvető. 1-2. sz. 280-311. old.

2006

181 A „zsidózás” története az ókortól a reneszánszig. In: Frank D. Dániel, in Memoriam Dán Róbert. Keresztény Magvető. 3. sz. 327-330. old.

2008

182 Guillielmus Postellus Barentonius, A föníciai betűkről. Fordította Dán Róbert.

Szerkesztette, jegyzetek, utószó: Frank D(énes). Dániel, felelős kiadó Jordán Eszter.

Jordan-Atlanti Kiadó. 96. old.

Rövidítésjegyzék:

Ann. Univ. Scient. Bp. Sl.	Annales Universitatis Scient. Bp. etc. Sectio linguistica
Ash16thc.	Antitrinitarism in the second half of the 16 th century
Akad.	Akadémia Kiadó
A.Y.	Avrahám Yáári, Bibl. sel hágádát Pészáh
B.	B. István: A magyar kir. ny. kiadványai 1777-82.
Bett B.	Bettelheim Samu: Budai nyomtatványok
Bett P.	Bettelheim Samu: Pozsonyi nyomtatványok
Bev. és jegyz.	A Bevezetőt írta és jegyzetekkel ellátta
Bész	Béteked Szfárim
BU	Bibliotheca Unitariorum
ÉS	Élet és Irodalom
FK	Filológiai Közlöny
HB	Hebräische Bibliographie
Heb.K.	Hebraica Katalog Bratislava Szlovenszki 1843.
HLEf	Hungaria Litterata Europae Filia
HLH	Hist. Litt. Hung.
HUCA	Hebrew Union Collegue Annual
Hun. Ért.	Hungarológiai Értesítő
Ism.	Ismertető
ItK	Irodalomtörténeti Közlemények
JJS	Journal of Jewish Studies
JoJB	Journal of Jewish Bibliography
JQR	Jewish Quarterly Review
Ker. Magy.	Keresztény Magvető
KF	Könyvtári Figyelő
KS	Kirjath Sepher
Lev. Közl.	Levéltári Közlöny
M.A.B.	Marmaroscher Actien Buchdruckerei
MH	Magyar Hírlap
MIOK	Magyar Izraeliták Országos Képviselő
MKKE	Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete
MKSzle	Magyar Könyvszemle

M.SZ.H.	Náftáli ben Menáchem: Mészifrut Jisráél b'Hungárijá
MT	Magyar Tudomány
MTA OK II.	A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei
MZSO	Magyar-Zsidó Oklevéltár
OO	Orient and Occident
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár
RMKT	Régi Magyar Költők Tára
SBB	Studies in Bibliography and Booklore
TSZ	Teológiai Szemle
URM	Unitarianism and Related Movements
Vál. és Bev.	Válogatta, és a Bevezetőt írta
ZfHB	Zeitschrift für Hebräische Bibliographie
ZGJ	Zeitschrift für die Geschichte der Juden